

342.4.

У.Ш.ХУСАИНОВ, Б.К.ИБОДУЛЛАЕВ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯСИ
ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ СИЁСИЙ
ҲУҚУҚЛАРИ

ТОШКЕНТ

Тошкент давлат юридик институти ўқув услубий Кенгашининг 2010 йил 29 апрелдан 9-сонли баённомасига асосан нашрга тавсия этилган.

У.Ш.Хусанов, Б.К.Ибодуллаев Ўзбекистон Республикаси конституцияси ва фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари. //Масъул муҳаррир: юридик фанлар номзоди, доцент С.М.Хидиров. – Т.: ТДЮИ, 2010.- 48 б.

УДК 342.4 (575.1) Х98

Таъризчилар: Юридик фанлар номзоди, доцент М.А.Ҳамидова;
юридик фанлар номзоди Ш.Х.Зулфикоров

XXI асрда давлатларнинг дунё сиёсий сахнасидаги обрўсини белгилаб беришчи омиллардан бири албатта мажбур давлатда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланганлиги ҳисобланади. БМТ томонидан 1948 йилда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси" инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, хусусан, фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини таъминлашнинг асосий кафолати бўлиб ҳисобланади.

Ушбу рисолада фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлари тушунчаси, уларнинг конституциявий таъмини ва амалга ошириш шакллари фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини, давлат ва жамият ишларини бошқаришда қатнашишларини, ўзларининг сиёсий фаолликлари билан амалга оширишлари лозимлиги ёритилган бўлиб, фуқароларнинг ҳуқуқий билимларини оширишга хизмат қилади.

Рисола кенг китобхоналар оmmasига мўлжалланган.

© У.Ш.Хусанов, Б.К.Ибодуллаев
© Тошкент давлат юридик институти, 2010.

МУНДARIЖA

Кириш	3
1. Сиёсий ҳуқуқлар тушунчаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	5
2. Сиёсий ҳуқуқларнинг ривожланиш босқичлари.....	13
3. Фуқароларнинг жамият ва давлат ишларининг бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи.....	23
4. Фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини митинглар, йиғилишлар ва намоёнлишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқи.....	29
5. Фуқароларнинг қасаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюштиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқи.....	33
6. Фуқароларнинг давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, тақлиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи.....	39

ХУЛОСА	44
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	45

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида белгиланган фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари улғайиш ва жамият ишларини бошқаришда кенг иштирок этиш шароитларини яратиб беришни талаб этади.

БМТ томонидан қабул қилинган ҳужжатлар унга аъзо бўлган давлатларнинг Конституция ва қонунларининг асосий мазмун ва моҳиятида ўз ифодасини топомоқда. Дастлаб, инсоният тараққиётининг маҳсули бўлган миллий урф-одат нормалари пайдо бўлган ва ижтимоий ҳаётнинг ўзгариб ривожланиб боришида энг муҳим омил бўлиб, кишилар онгини шакллантиришга хизмат қилиб келган. Шунинг учун ҳам ҳар бир халқнинг давлат қурилишида ҳуқуқий тизимнинг яратилиши ва ўрнатилиши миллий урф-одат меъёрларига асосланган. "Ҳокимият тузилмаларининг демократик мазмунни кўп жихатдан давлатни бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиши масаласи қанчалик ҳал қилинганлиги билан белгиланиши маълум. Ўзбекистонда ушбу ҳуқуқнинг амал қилиши учун қонун асослари яратилган. Бирок, иштирок этиш, ўзлари қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай бошлашга ва бу ҳуқуқдан фойдалана оладиган бўлишларга эришиш керак. Шундай шароитдагина давлат ва унинг институтлари, мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдидати ўз масъулиятларини ҳис қиладилар. Бунинг учун фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш зарур. Барқарор, мустаҳкам тизимларда, атар фуқароларнинг сиёсий манфаатларини рўйга чиқариш учун ҳамма ҳуқуқий, демократик шарт-шароитлар яратилган бўлса, аҳолининг ўзи иштиёрий равишда, профессионал асосда мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тобора кенг иштирок этади."

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида белгиланган фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари аҳолини давлат ва жамият ишларида фаол иштирок этишини кафолатлайди. Инсониятнинг ижтимоий ривожланиш қонунликлари талабларидан бири бўлган давлат органларининг фаоллигини демократик принципларида амалга оширилаётганлигини кўрсатадиган фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини кафолатлари давлат ва жамият ривожининг гаровидир.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар, ўз сиёсий фаолликлариини жамоат бирлашмаларида

бирлашиб давлат ва жамият ишларини бошқаришда фаол иштирок этмоқдалар. Ҳозирги пайтда мамлакатимизда турли жамоат бирлашмалари мавжуд бўлиб, фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширмоқдалар.

"Бу ўз навобатига жамиятнинг ўтган давр мобайнида демократик ўзгаришлар, ҳар қайси фуқаронинг танлаш эркинлигини таъминлаш ва қучли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида том маънода қандай улкан қадамлар қўйганини яна бир бор тасдиқлади.

Қонунчилик палатасига 30 фойизга яқин, маҳаллий кенгашларга эса тахминан 20 фойиздан кўпроқ депутатлар сайловларнинг такрорий босқичидан – иккинчи турдан ўтишга мажбур бўлганларининг ўзи – ушбу сайловларимиз нақадар демократик асосда бўлиб ўтганининг, ҳеч шубҳасиз, яққол исботи, десак, тўғри бўлади.

Бўлиб ўтган сайловлар аҳолининг юксак ижтимоий-сиёсий маданиятини, унинг сиёсий ва фуқаролик онг даражаси тобора ўсиб бораётганини, сайловчилар мамлакатни ислох этиш ва модернизация қилиш жараёнларини чуқурлаштириш йўлидан изчил иттириб бораётганимизни кенг қўллаб-қувватлаётганини намоён этди."

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари фуқароларнинг ўз сиёсий-ижтимоий фаолликлариини амалга оширишлари учун ҳалқаро ҳуқуқ меъёрларига мос равишда яратилган. Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини амалга ошириш кўп жихатдан бошқа ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайди.

1. СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбекистон халқи суверен эрки ва иродасининг ифодаси тарзида вужудга келган Конституциямиз бутунли кунда мамлакатда ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг асоси, ҳуқуқий давлат барпо этилишининг қонуний заминини ва инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг кафолати сифатида майдонга чиқмоқда. Конституция «янги Ўзбекистонни қарор топтириш жараёнидаги муҳим қадам суверен давлатимизнинг қонунчилиги-ҳуқуқий негизини шакллантиришнинг асосий пойдевори, мустақил давлатчилиги-гимизнинг таъмили тоши бўлди»².

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизнинг модернизация қилиш ва қучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор миссалларидир. – Т.: Ўзбекистон, 2010. 35-б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: «Ўзбекистон», 1998, 539-бет.

Конституция бугун жахон ахлига халкимизнинг истак-иродасини баён қилиб, у ўзбек давлатчилигини замонавий маърифий асосларда қайта тиклаш, тинч-тотув яшаш ва тинчликни барча қоралар билан мустаҳкамлаш, демократияни чуқурлаштириш, инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети фойдалига содик қолиш, адолатли ҳуқуқий давлат барпо этиш, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжихатлигини таъминлашдан иборатлигини эълон қилди.

Ўзбекистон Конституцияси олий даражадаги қонун сифатида давлатимиз қиёфасини, унинг ижтимоий-иқтисодий негизини, сиёсий тузумини, бошқарувнинг демократик принципларини, жамият ривожланишининг стратегик йўналишларини, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланганлигини ҳамда маънавий қадриятларимиз асосларини мустаҳкамлаб берди. У жамият миқёсида эришилган ўзига хос ижтимоий келишувнинг маҳсули сифатида майдонга чиқиб, энг аввало, давлат ҳокимиятини инсон ҳуқуқлари қўламини моҳ тарзда меъёрлаш ҳамда шу орқали ҳокимият билан фуқароларнинг ўзаро муносабатларини мувозанатлаш ва шаффоқлаштириш вазифасини ўтайди.

Конституция сиёсий ҳамда ҳуқуқий эркинликнинг буюк тимсоли сифатида халқимиз қалбидан мустаҳкам ўрин олди, мамлакатнинг ҳар бир фуқароси эъзозловчи мўтабар ижтимоий қадриятга, олий маънавий неъматга айланди. Унинг бекиёс қадр-қиммати ва нуфузи, ижтимоий-сиёсий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти йиллар ўтгани сайин тобора ортиб бормоқда. Асосий Қонунимизнинг моҳияти, ижтимоий-сиёсий ва юридик табиати унинг қуйидаги муҳим ҳусусиятларида яққол намён бўлди: Аввало, ўзбекистон Конституцияси том маънода чинакам демократик Конституциядир. У тарихда синалган умуминсоний, умумбашарий қадриятларни ўзида мужассам этган ҳужжатдир. Бундан ташқари, у энг ривожланган, тараккий толган давлатларнинг Конституциявий тажрибасига таянган ҳолда яратилган¹. Иккинчидан, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари борасида Конституциямиз «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси»нинг барча асосий ғоя ва қоидаларини ўзига сингдирган. «Давлат органлари ва мансабдор шахслар, дейилади Асосий қонунимизнинг 2-моддасида, жамият ва фуқаролар олдига масъулдирлар». Бу фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари устуворлигини ва улар конституциявий даражада кафолатланганини аниқлатади. Инсон, унинг ҳаёти, эрки, шавни ва қадр-қиммати ҳамда бошқа ҳуқуқ ва эркинликлари муқаддас бўлиб, улар давлат томонидан ҳимояланади.

Учинчидан, Конституция инсон ҳуқуқлари фойдалига сadoкат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдигади юксак масъулиятни аниқлаш, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибасига таяниш, демократия ва қонунийликни ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидаларини тан олиш, мамлакат фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонларвар ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш, шунингдек, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжихатлигини кафолатлаш каби олижаноб максалларни қўзғайди. У инсон (фуқаро) билан давлатнинг ўзаро муносабатлари қўламини, ижтимоий турмушта давлат ағдашувиининг четараси ва характериини белгиллаб берди. Энг муҳими - конституция инсоннинг фундаментаг ҳуқуқ ва эркинликларига олий юридик маком бахш этди. Давлат ҳокимияти ўз фаолиятини шундай ташиқил этилиш режалаштирилганки, унга қўра - инсон давлат механизмининг олдийгина унсиз муравати эмас, балки сиёсий ҳаётнинг фаол иштирокчиси, ижтимоий тараккиётнинг бош максали, жамиятнинг эзгу тилаги ва олий қадриятдир.

XXI асрда давлатларнинг дунё сиёсий сахнасидаги обрўсини белгиллаб берувчи омиллардан бири албатта мазкур давлатда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланганлиги ҳисобланади. БМТнинг 1966 йил 16 декабрда қабул қилинган «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро Пактнинг 1-моддасида, «Барча халқлар ўз тақдирини ўзи белгиллаш ҳуқуқига эгадирлар. Ана шу ҳуқуқ туфайли улар ўз сиёсий мақомларини ўз эркилари билан белгиллайдилар ҳамда ўларининг иқтисодий-ижтимоий ва маданий тараккиётларини таъминлайдилар» деб белгиланган¹.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тизмида сиёсий ҳуқуқлари алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ҳуқуқлар фуқароларнинг давлатни ва жамият ишларини бошқаришидаги иштироки билан боғлиқдир. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар дейилганда инсонларнинг бевосита сиёсий манфаатларига тегишли ҳуқуқлар тушунилади. Сиёсий ҳуқуқлар шахннинг сиёсий жараён ва давлат ҳокимиятининг амалга оширишда иштирок этиш имкониятларини ифодалайди. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини демократик давлатларнинг қонунларида тақомиллаштириб боришда фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари асосий бош ўрини эгаллайди яъни инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолати бўлиб ҳизмат қилмоқда.

¹ Қаримов И.А. Буюк қонунимизнинг ҳуқуқий кафолати. -Т.: «Шарқ», 1993, 7-бет.

¹ Инсон ҳуқуқлари. Олий ўқув юрглари учун ўқув қўлланмаси. Х.Б.Бобоев, А.Х.Сайдов, Ш.Ш.Шорамбетов ва бошқ. -Т.: «Ўзбекистон», 1997. 205-бет.

Сиёсий ҳуқук ва эркинликлар ўз табиатига кўра инсон туғилганиданок эга бўлишган ва узвий ҳисобланган асосий шахсий ҳуқуқлардан фарқи йларок, давлат фуқаролигига эга бўлиши билан боғлиқдир. Бу фарқлар Конституцияларда шахсий ҳуқуқлар "ҳар ким", сиёсий ҳуқуқлар "фуқаролар" деб аниқ йўналтирилганлигида ўз ифодасини топган.

Сиёсий ҳуқуқларнинг фуқаролик билан боғлиқлиги, уни демократик давлатларда ҳар бир фуқароларнинг табиий ҳуқуқлари ҳисобланмасдан ва улар давлат томонидан берилган ҳосилда, иккинчи даражали ҳуқуқлар деб тушуниш тўғри эмас. Айнан уларнинг ушбу характерида кўра ҳам бу ҳуқуқларни давлат томонидан берилган ва ўрнатилган ҳуқуқлар сифатида қаролиши мумкин эмас. Давлат уларни инсонларнинг шахсий ҳуқуқлари сингари тан олади, уларга ривож этади ва муҳофаза қилади.

"Бўлиб ўтган сайловлардан биз чиқаришимиз керак бўлган яна бир ўта муҳим ҳулоса шундан иборатки, бу сайловлар ўз вақтида қабул қилинган ана шу қарорларнинг нақадар тўғри ва самарали эканини кўрсатди. Айнан ана шу ҳуқуқсиз – яъни, сиёсий партияларнинг ҳал қилувчи қуч сифатида майлонта чиқиши маъкур сайловларнинг моҳияти ва асосий маъно-мазмунини ташкил этди, десам, янгиланган бўлман. Ўйламанки, ўтган сайловларнинг айна шундай аломатлари мамлакатимиз парламент тизимининг самарадорлигини оширишга албатта сезиларли таъсир ўтказди".¹

Республикада барча давлатлар сингари инсон ҳуқуқларида онд муайян қонунийлик тизими шаклланди. Ушбу қонунийликнинг негизини, авваламбор, Конституция ташкил этди. Конституцияимизнинг II бўлими Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларида бағишланган. Фуқароларнинг конституциявий ҳуқук ва эркинликлари жорий қонунлар ва қонун ости ҳужжатларида ўз аксини топган. Дунё давлатларида инсон ҳуқуқларида онд қонунийлик тизими бешта таркибий қисмдан иборат бўлса, биттаси, фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларида онд қонунлар – жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, сайлов тўғрисидаги, қасаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонунлар ҳисобланади.² Инсоннинг жамиятда тутган ўрни унинг шахсий ҳуқук ва эркинликлар билан бирга, унинг сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиш имкониятлари билан ҳам белгиланади. Бундай имкониятлар турлича бўлиб, улар сиёсий тузумларда, сиёсий

ҳокимиятларга ва жамиятда амалда бўлган тартибларга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Сиёсий ҳуқуқлар ҳар бир шахснинг жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва муносабатларида қандай иштирок қилишини белгилаб беради.

Ҳар бир инсон у қандай сиёсий тузумда феолият кўрсатишидан қатъи назар, сиёсий ҳуқуқлардан у ёки бу даражада фойдаланади. Сиёсий феолият қучли кишининг сиёсий жараёнлар ва сиёсий муносабатлардаги иштироки анча кенг бўлади, у ўзининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликлари моҳиятини чуқур англаб етади ва улардан максалга мувофиқ фойдаланиш имкониятларида эга бўлади. Бу имконият, ҳар бир инсонга ўзининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда қатъа ёрдам беради.

Сиёсий ҳуқуқлар жамиятда сиёсий ҳаётнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Бу жараён узок тарихий тараққиётнинг натижаси. У давлатларнинг пайдо бўлиши билан рўй берган. Давлат жамиятнинг сиёсий намондаси сифатида фуқароларнинг ҳаракатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб туришга ҳаракат қилган. Бинобарин, инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари ва уларнинг амалда бўлиши жамиятнинг сиёсий жиҳатдан ривожланиши учун объектив заруриятга айланган.

Инсон сиёсий ҳуқуқларининг объектив моҳияти уларнинг айрим ёки бир гуруҳ кишиларнинг хоҳиш-истагига боғлиқ бўлмаганлиги билан белгиланади. Сиёсий ҳуқуқлар ҳам инсоннинг бошқа ҳуқуқлари сингари бирон-бир сиёсий қуч томонидан жамиятта ташқаридан қиртилган ёки жорий этилган меъёрлар йингиланмас.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари умумий моҳиятга эга бўлган тартиб-қонунлар йингилансади. Бунинг маъноси шунки, сиёсий ҳуқуқлар алоҳида миллат ёки халққа, у ёки бу ирққа мансуб бўлмай, бу ҳуқуқлар жаҳондаги барча миллатлар ва халқларга, турли ирққа мансуб кишиларга тааллуфдордир. Инсоният барча замонларда ҳам жамиятда амалда бўлган сиёсий ҳуқуқлардан у ёки бу даражада фойдаланиб келган. Бизнинг мамлакатимизда яшётган халқ ва миллатлар ҳам бундан мустасно эмаслар. Инсоннинг асосий сиёсий ҳуқуқларидан бири — бу унинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги иштирокдан иборат. Унинг бундай иштироки икки йўл билан амалга оширилади. Биринчидан, ҳар бир инсон жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита иштирок қилиш ҳуқуқидан, иккинчидан, ўз вакиллари орқали иштирок қилиш ҳуқуқидан фойдаланишлари мумкин.

Фуқаролар жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита иштирок этиш ҳуқуқига эгалар. Уларнинг жамият ҳаётига доир масалаларни ҳал қилишда ўз фикр-мулоҳазаларини, тақдирларини сиёсий ҳокимиятларга билдиришлари, улар олдида аниқ талаблар қўйишлари ва

¹ Қаримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва қучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадлардан. – Т.: Ўзбекистон, 2010. 21-б.

² Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув юртини учун ўқув қўлланмаси. Х.Е.Бобоев, А.Х.Самов, Ш.Ш.Шориевнинг таълиқ. – Т.: "Ўзбекистон", 1997. 8-бет.

бу талабларни амалга оширишда йиғилишлардан, оммавий-ахборот воситаларида фойдаланиш ҳукукига эгадирлар. Жамиятнинг ҳар бир аъзои фойдаланиши зарур бўлган бундай сиёсий ҳуқуқлар демократик сиёсий тузумнинг моҳиятига тўла мос келади.

Жамият ва давлат ишларини бошқаришда фуқароларнинг ўз вакиллари орқали иштирок қилиш ҳукуки уларнинг жамият ҳаётига доир масалаларни ўзлари ишонч билдирган вакиллар орқали ҳал этишда қатнашиш имкониятини беради. Бу имконият жамият ҳар бир аъзосининг сиёсий фаоллигини оширишга, унинг жамият оддидаги масъулиятини тобора чуқурок ҳис қилиб боришга ёрдам беради. Ҳозирги кунда Ўзбекистон фуқаролари фойдаланаётган сиёсий ҳуқуқнинг бу жиҳати мамлакатимиз ижтимоий ҳаётини демократлаштириш жараёнида муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ва ўз вакиллари орқали иштирок қилиш ҳукуки давлат идораларининг демократик асосларида таъкил этиш йўли билан амалга оширилади. Давлат идораларининг иши — инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, инсоннинг талаб ва эҳтиёжларини оқилона даражада қондириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиб беришдир. Бинобарин, давлат идораларининг асосий вазифаси инсоннинг ўз қобилият ва эҳтиёжларини тўла намоён қилиши учун зарур бўлган имкониятларни ва бу жараёнини вужудга келтирадиган ҳуқуқий механизмларни яратиб беришдан иборат.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқларидан бири мамлакатда амалда бўлган қонунларга мувофиқ тарзда йиғилишлар, намоёнлишлар, митингларда иштирок қилишдир. Ўзбекистон фуқароларининг бундай ҳуқуқлардан фойдаланиши республикада ҳуқуқий, демократик жамият қуришда муҳим аҳамият касб этади. Ўз навбатида, демократик жамият инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини таъминлашнинг зарур шарти ҳисобланади. Фуқароларнинг йиғилишлар, митинг ва намоёнлишларда эркин иштирок этиши уларнинг сиёсий онини ўстириш ва сиёсий фаоллигини оширишда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон ҳукумати ва унинг жойлардаги идоралари фуқароларнинг бундай ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини тоғташ йўлидаги ҳар қандай салбий ҳолатларга йўл қўймастик чораларини кўриб келмоқда. Бу эса инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси ва бизнинг Конституциямиз талабларига тўла мос келади.

Кишилик жамияти ривожининг барча даврларида фуқароларнинг кўча намоёнлилари, митинг ва йиғилиш турли йўшлар билан бошқариб келинган. Тоталитар ва авторитар сиёсий тузумлар амалда бўлган

кўчинлик мамлакатларида ҳозирги кунда ҳам инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини таъминлаш ҳоллари давом этмоқда. Кўча намоёнлилари, митинг ва бошқа сиёсий тадбирларда қатнашишдан иборат сиёсий ҳуқуқларини тоғташ йўлидаги уринишлар бунга мисолдир.

Инсоннинг кўча намоёнлилари, митинг ва йиғилишларда иштирок қилишдан иборат сиёсий ҳуқуқларини мутлоқлаштириш мумкин эмас. Бунинг мазноси — ҳар қандай намоёнлиш ёки йиғилишлардан мамлакатда сиёсий тартибсизликларни авж олдириш максалларида фойдаланмаслиқдир. Чунки сиёсий тартибсизликлар мамлакат ва жамиятнинг ривожланиши учун оғир салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам бундай ҳаракатлар дунёнинг барча мамлакатларида қонуни йўли билан таъкиқланади. Бизнинг мамлакатимиз ҳам бундан мустасно эмас. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мамлакатимиз фуқаролари митинглар, йиғилишларни Ўзбекистон Республикаси қонунларида мувофиқ равишда ўтказишлари ва ҳокимият органлари бундай сиёсий тадбирларни мамлакат хавфсизлиги нукта-назаридангина рўқбатлиш ёки таъқиқлаш ҳуқуқига эга эканликлари қайд қилинади.

Мамлакат фуқароларининг қасба уюшмаларга, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшишлари ҳам улар фойдаланадиган сиёсий ҳуқуқларидир. Инсоннинг бундай ҳуқуқлардан фойдаланиши унинг ўзинини англаш ва сиёсий фаоллигини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Аммо инсон ҳамма вақт ҳам бундай ҳуқуқлардан фойдаланиш имконига эга бўлмаган. Бунга кўпинча мамлакатда ўрнатилган сиёсий тартиблар, қўмдорлар олиб борган зўравонлик сиёсати сабаб бўлган. Дунёнинг илрим мамлакатларида сиёсий партиялар ва кўлаб жамоат таъкилотлари фаоллигининг таъкидаб қўйилиши ҳам фуқароларнинг бундай ҳуқуқлардан фойдаланиш имконини бермаган. Фашистик, диктаторлик тартиблари ўрнатилган баъзи мамлакатларда эса, кишилар ўзларининг оммавий ҳаракатларида қатнашиш ҳуқуқидан ҳам фойдалана олишмаган. Жамиятда ҳукм сурган зулм ва зўравонлик, халқ продвсининг бўкиб қўйилиши йўлидаги ҳаракатлар инсоннинг барча ҳуқуқлари сингари, унинг сиёсий ҳуқуқларининг тоғталишига ҳам сабаб бўлган.

Инсоннинг жамиятда ҳаракатда бўлган сиёсий таъкилотлар ва жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқидан фойдаланишида демократик сиёсий тузумларда кенг имкониятлар яратилади. Ҳозирги кунда демократик сиёсий тузумлар амалда бўлган мамлакатларда фуқаролар ўзлари истаган сиёсий таъкилот ва уюшмаларга аъзо бўлиб кириш ва уларнинг ишида фаол қатнашиш имкониятларига эгалар. Бундай имконият Ўзбекистон фуқаролари учун ҳам таъминланган бўлиб, улар ҳозирги кунда ҳеч қандай

чеклашларсиз сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларидан катнашмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов мамлакатнинг фуқароларининг сиёсий ва ижтимоий ташкилотларга аъзо бўлиш ҳуқуқларини белгилаб берадиган қонунлар тизимини яратиш зарурлигини таъкидлаб, бундай қонунларнинг амалда бўлиши инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эгалигини таъкидлайди. Мамлакатимизда сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек давлат идораларида фаоллик кўрсатувчи озчиликнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳам қонун йўли билан муҳофаз қилинади. Уларнинг сиёсий ташкилотлар ва давлат идораларидаги ишлари бошқа бирон-бир турдаги жамоат ташкилотларига аъзо бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этилишини билдирмайди. Ҳолбуки мамлакатимизда ҳар бир инсон бир вақтнинг ўзида бир нечта жамоат ташкилотининг аъзоси бўлиш ҳуқуқига эга. Республикада ҳар бир фуқаро бирон-бир сиёсий партияга аъзо бўлиш билан бир вақтда, қасаба уюшмалар, ёшлар, хотин-қизлар ёки фахрийлар ташкилотларига аъзо бўлиши ва улар фаолияти орқали ўзининг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилиши мумкин. Бинобарин, у ёки бу ташкилотга аъзо бўлган шахснинг ҳуқуқи камситилганда, бу ташкилот ўз аъзосини ҳимоя қилади.

Ҳар бир шахс ўзининг сиёсий ташкилотлар ёки жамоат бирлашмаларига аъзо бўлиш ҳуқуқидан қанчалик самарали фойдаланса, бу унинг сиёсий жихатдан етук бўлишида муҳим аҳамиятга эга. Инсоннинг сиёсий ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларидаги фаол иштироки унинг ўзлигини англаш ва ҳимоя қилиш имкониятларини кенгайтиради.

Инсоннинг барча сиёсий ҳуқуқлари сингари унинг турли мусасса ва ташкилотларга ариза, шикоят ёки тақдирлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи ҳар бир мамлакатда қонун орқали ҳимоя қилиниши лозим. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, "Аризалар, тақдирлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатда кўриб чиқилиши шарти" дейилган.

Мутасадди ташкилотларда фуқаролардан тушган тақдир ёки шикоятлар кўриб чиқилаётганда улардаги талаблар, тақдир ҳамда мулоҳазалар инсон ва жамият учун қанчалик фойдали ёки фойдасиз эканлиги эътибордан четда қолмаслиги керак. Чунки шикоят ёки тақдирлар орқали инсон биринчидан ўзининг сиёсий ҳуқуқидан фойдаланади, иккинчидан эса, у ўзи ва жамият учун зарур бўлган эҳтиёжни қондириш имкониятига эга бўлади. Инсон сиёсий жарайонинг

фаол иштирокчиси бўлиш ва ўзининг сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланиш имконияти бу жарайонни ҳаракатга келтириб турувчи қуча айланади.

2. СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Инсон ҳуқуқлари – инсон шахси ва турмушининг тарқибий қисми. Шу боис, инсон ҳуқуқлари концепциясининг шаклланиш жарайони жамиятнинг тараккиёт тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда, узок таърихкий ривожланиш йўлини босиб ўтди.

Инсон ҳуқуқларини тушуниб етиш учун ниҳоятда муҳим бўлган одамларнинг табиий тенглиги ғоялари қадим юнон мутафаккирлари (Протагор, Антифонт, Ликофрон) ва қадим Хитой донишмандлари (Мао-олдинг VI-IV асрлардаёқ илгари сурилган).

Ҳуқуқ субъекти ва қонун олдидати тенглик тушуначаларини ишлаб чиқаришдаги хизматлар қадимги Рим ҳуқуқшуносларида тегишли. Цицерон "Ҳамма қонун таъсири остида бўлиши керак", деб таъкидланган эди. Шунинг қайд этиш лозимки, қадимги Юнонистон ва қадимги Рим қонуночилигида мутафаккирларнинг маъқур масала юзасидан қарашлари беэҳсон айдан шундай ифодасини топмаган эди.

Қонун томонидан инсон ҳуқуқлари фақат қулдорлар учун илтифат сифатида қараб чиқилиб, беҳисоб қуллар омаси ҳуқуқи инкор этилар эди. Шундай тамойил ўрта асрларга ҳам ҳосил. Аҳолининг қатламлари турли табақаларга бўлинган ўша даврларда инсон ҳуқуқи айрим табақаларнинг илтифати ҳисобланиб, ҳуқуқий тенглик муайян табақата мансублиги билангина белгиланарди. Шу билан бирга инсон ҳуқуқларининг табақавий чекланганлиги шахс дахлсизлиги ҳуқуқи илк бора ифодаланган инглизларнинг 1215 йилги "Эркинликларнинг улуғ буёқ Хартияси" аҳамиятини асло пасайтирмайди. "Ҳеч бир эркин инсон қиёс қилинмайди, қамоққа маҳкум этилмайди ёхуд мол-мулки тортиб олинмайди, бирор-бир восита билан ночор ахлоққа солинмайди. Фақат қонуний ҳукм ва давлат қонун буйичагина қоралар кўрилади", деб эълон қилувчи 39-модда маъқур ҳужжат шухратини таъминлаган эди. Инсон ҳуқуқларининг табиий-ҳуқуқий концепциясини шакллантиришда XVI-XVIII асрларда яшаб ўтган инглиз Локк, америкалик Пейн ва Жефферсон, французалар Руссо, Монтескье, Вольтер, голландиялик Гроций каби мутафаккирлар мутафаккирлар етакчи ўрин тутдилар. Уларнинг одамлар тенглиги, туғилшдан уларга ато этилган яшаш, эркинлик ва ҳафсизлик каби ҳуқуқларнинг дахлсизлиги ва доир ғоялари бўлжава инкилоблари ва

буржуа давлатларининг шаклланиши жараёнидаги конституционий хужжатлар Англияда 1628 йилги "Хукуклар тўғрисидаги арзнома", "Хукуклар тўғрисидаги билъ"да, Америкада "Виржиния хукуклар тўғрисидаги декларацияси" (1689), "АҚШ мустақиллик декларацияси" (1776) ҳамда "Хукуклар тўғрисидаги билъ" (1791), Францияда "Инсон ва фуқароларнинг хукуклари декларацияси" (1789)да ўз ифодасини топди. Шу жиҳатдан "Виржиния хукуки декларацияси" диккатта сазовор. Бу инсон хукуклари концепцияси баён этилган Конституция шаклидан дastлабки хужжат эди. Унда барча одамлар Тангри томонидан тенг килиб яратилган ва уларга ажралмас муайян хукуклар ато этилган, деган қонди мустаҳкамланган. Ҳаёт, эркинлик ҳамда бахт-саодатта интилиш шу хукуклар сирасига кирди. Мазкур хукукларни таъминлаш учун одамлар ўртасида давлатлар таъсис этилдики, улар ўз оқилона ваколатларини бошқарилувчилар ҳамжихатлигидан оладилар, дейилган гоа ўз-ўзидан маълум ҳақиқат сифатида қайд қилинган эди. Шундан бери "Инсон хукуклари" фалсафий ва хукукий атамашуносликда муҳим ўрин олади.

Францияда 1789 йили қабул қилинган "Инсон ва фуқаролар хукуклари декларацияси" тарихий конституционий хужжатлар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Инсон хукукларининг мазмун-моҳияти унда анки ва ихчам таърифланган, инсон шахсининг қадр-қиммати таъкидланган, фуқаролик жамиятида шахс мақомини белгилашда давлатнинг роли белгилаб берилган. Шундай қилиб, инсон хукуклари гоаки ўзининг узоқ тарихий иллизарига эга. Инсоният тарихини инсон хукукларини таъминлашга қаратилган тарих деб таърифласа бўлади. XX аср инсон хукуклари борасида янги саҳифа очди.

Инсон хукукларини тартибга солувчи хозирги халқаро хукукий хужжатлар тизимида 1948 йилда қабул қилинган БМТнинг "Инсон хукуклари Умумжаҳон декларацияси" муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу Декларация "Инсоният тарихида энг ноёб хужжат", уни "Бутун инсоният учун эркинликлар Ҳартиyasi", деб таърифлашди. Бошқа бирорта халқаро хужжат бунчалик юксак баҳоларга сазовор бўлмаган. Бундай ялпи эътироф сабабини инсон хукукларининг замонавий концепцияси муҳтасар ва тушунарли баён қилиб берган "Инсон хукуклари Умумжаҳон декларацияси"нинг мазмунидан келиб чиқади.

Инсон хукук ва эркинликларини шахснинг дахлсиз хусусини сифатида изоҳлаган "Декларация" уларнинг устувор моҳиятини мустаҳкамлаб, шахс мақомини белгилашда давлатнинг фавқулодда роинини пасайтиради. Бу давлат томонидан инсон хукук ва эркинликларини қонуний чеклашларга муайян талаблар қўйишда намоён

бўлади. Улар, биринчидан, қонунга асосланишда, иккинчидан, бошқаларнинг хукук ва эркинликларини ҳурматлаш, демократик жамиятда ахлоқ, жамоат тартиби ва ялпи фаровонлик талабларини қондириш (29-модда) мақсадида амалга оширилишида ифодаланган. Айрим ҳолларда инсон хукук ва эркинликларини чеклашга имкон бериб, "Декларация" қандайдир давлат, шахслар гурӯҳи ёки алоҳида инхсларнинг хукук ва эркинликларини йўқотишга қаратилган фалонят билан шуғулланишлари ёхуд шундай хатти-ҳаракатларни амалга оширишлари "ни (30-модда) қатъий тарзда таъқиқлайди.

"Инсон хукуклари Умумжаҳон декларацияси" халқаро миқёсда инсон хукуклари соҳасидаги меъёрий хужжатларни ишлаб чиқишга қаратилган хатти-ҳаракатлар учун асос бўлиб қолди. Инсоннинг асосий қудиментал хукуклари универсал халқаро шартномалар бўлиши (1966 йилги "Фуқаролик хукуклари ва сиёсий хукуклар тўғрисида"ги ва "Иқтисодий, ижтимоий, маданий хукуклар тўғрисида"ги халқаро Пактлар БМТ, Халқаро Меҳнат ташкилоти ва ЮНЕСКОнинг аҳоли айрим гурӯҳларининг хукук ва эркинликларини тартибга солувчи Конвенциялари (БМТнинг "Хотин-қизларнинг сиёсий хукуклари тўғрисида"ги 1952 йилги Конвенцияси, БМТнинг "Бола хукуклари тўғрисида"ги 1989 йилги Конвенцияси, ЮНЕСКОнинг "Таълим соҳасидаги камситишларни бартараф қилиш тўғрисида"ги 1960 йилги Конвенцияси, ХМТнинг "Қўши соҳасидаги суистеъмолликлар ва қўшиб юривчиларга имкониётларни ҳамда муомала тенглигини таъминлаш тўғрисида"ги Конвенцияси ва х.к.) инсон хукуклари соҳасида кодификациялаш жараёнининг амалга оширилишига салмоқли хисса қўшди.

Хозирги пайтда БМТнинг инсон хукуклари борасида 80 дан ортик халқаро шартнома ва конвенциялари мавжуд. Инсон хукуклари бўйича шартномалардаги Умумжаҳон декларациясидан фарқли янгилик шундан иборатки, бу хужжатларда инсон хукуклари батафсил талқин қилинади, уларни рўёбга чиқаришнинг давлат томонидан қафолатланиши мустаҳкамлаб қўйилади, ҳар қандай ҳолатларда ҳам фундаментал инсон хукукларининг давлат томонидан чекланиши мумкин бўлмаган алоҳида турмуслари (яшаш хукуки, қийноқларга йўл қўйилмаслиги, фикр ва эътиқод эркинлиги, судлов ҳимоясига бўлган хукук) ажратиб кўрсатилади. Конвенциявий меъёрларнинг хукукий мажбуриятлари хисобга олиниб, халқаро битимларни қонуний чеклашларга муайян талаблар қўйишда намоён

халкаро андозалар микдорини кўпайтиришга хизмат қилмасдан, балки уларни давлатлар миллий қонунчилигида мустахкамлаб қўйишга қаратилган ички давлат меъёрий ҳужжатларни яратиш жараёнини ҳам фойдалаштирди.

Ҳар қандай шахснинг ҳаёти ва фойлига учун ҳуқуқ ҳимоя эркинликларининг дахлсизлиги қондасига асосланувчи "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" факат айрим ҳоллардагина инсон ҳуқуқларининг давлат томонидан чекланиш имконини мустахкамлаб қўйган. Бироқ "Декларация" инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш ва уларга риоя этилиш устидан назоратни амалга ошириш вазифасини факат давлат зиммасига юклайди.

Ақсарият ҳолларда чекланган қуроли зиддиятлар келтириб чиқаргани кўйлаб чекинишлар ва инсон ҳуқуқларининг кўпол равишда бузилишлари, айниқса, тоталитар ва яққахоқимлик тузумидати мамлакатларда ички давлат назоратининг ошқора самарасизлигини кўрсатди. Шунинг учун 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Европада ҳафизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгаш (ЕХХК) доирасида қабул қилинган халкаро-ҳуқуқий ҳужжатларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида халкаро ҳуқуқ ва ички давлат ҳуқуқининг вазифаларини белгилаб қўйиш тамойили аниқ кўзга ташланади.

ЕХХКнинг 1975 йилги Хельсинки Яқуловчи Акти, ЕХХКнинг Инсоний меъонлар бўйича Конференциясининг 1990 йилги Копенгаген Кенгаши, 1991 йилги Москва конференцияси ҳужжатларида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқ турли муаммолар кўриб чиқилди. Жумладан, Москва конференцияси ҳужжатида "инсон ҳуқуқлари, асосий эркинликлари, демократия, қонуннинг устуворлиги таллуқин масалалар халкаро ҳуқуқията эга бўлиб, муайян давлатнинг ички ишларигагина тегишли эмас"лиги бевосита таъкидланди.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқларини халкаро ҳимоялаш институтини шакллантирилди. Инсон ҳуқуқларининг халкаро ва ички давлат функциялари шу тарика куйидатица фарқланди: жаҳон микёсида инсон ҳуқуқларида онд халкаро андозалар ишлаб чиқарилмоқда ва уларга риоя этиш устидан назорат идоралари фойлият кўрсатмоқда, давлатлар миллий даражада ўз қонунларини халкаро андозаларга мувофиқлаштириб, уларнинг бажарилишини қафолламамоқдалар.

БМТнинг "Иркий қамситишларнинг ҳар қандай кўринишларини йуқ қилиш тўғрисида"ги 1965 йилги Конвенциясидан бошлаб, халкаро назорат идоралари инсон ҳуқуқлари бўйича универсал конвенцияларнинг доимий таркибий қисмига айланди. Конвенциялар негизида ташқини

этилатин халкаро назорат идораларига (Иркий қамситишларга барҳам бериш бўйича кўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича кўмита; Қийноқларга қарши кўмита; Болалар ҳуқуқлари бўйича кўмита) давлатлардан уларнинг қонунлари конвенциялар қондларига мувофиқлиги тўғрисида вақти-вақти билан маърузалар талаб қилиш ҳуқуқи берилган. Мазкур конвенцияний идораларнинг айримлари эса (Иркий қамситишларга барҳам бериш бўйича кўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича кўмита; Қийноқларга қарши кўмита) эса бир давлатнинг устидан тегишли қонвенцияда назарда тутилган инсон ҳуқуқлари бузилаётганлиги таълуқини шикоятларини ва фуқароларнинг давлатлар устидан яққа тартиблати шикоятларини қонун бузилишларини барараф этишга доир таълуқинлар киритиш ҳуқуқи билан кўриб чиқишга вақил қилинган.

Халкаро ҳуқуқда инсон ҳуқуқлари негизида инсон шахси қадрияти ва қадр-қиммати туради. Одатда, инсон ҳуқуқларининг "уч ағлоди" фарқланди: фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар (яшаш ҳуқуқи, қийноққа қонининг таъкиданиши, ағлолати судлов ҳуқуқи, шахсий ҳаётининг дахлсизлиги ҳуқуқи, фикр ва сўз эркинлиги ҳуқуқи, уюшмаларга қирилиш ҳуқуқи ва х.к.), иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар (билим олиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, қонинин саклаш ва тиббий ёрдам олишга бўлган ҳуқуқ ва х.к.), ва "учинчи бўғин ағлоди" тури қоллектив ҳуқуқлар, деб аталади ва улар жумласига (тинчликка бўлган ҳуқуқ, ривожланишга бўлган ҳуқуқ ва х.к.)лар қиради.

Инсон ҳуқуқларида онд халкаро андозалар минтақавий даражада ҳам мустахкамланди. Бундай минтақавий мақомадаги халкаро ҳужжатлар сирисига "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Европа конвенцияси (1950), "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги Америка конвенцияси (1969), "Инсон ва халқ ҳуқуқларининг Африка Хартияси" (1981), МДХ давлатларининг "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги конвенцияси (1995) қаби кўпгина халкаро битимлар қиради. XX асрнинг 70-йиллари охирида бир қатор муқулмон мамлакатларда ҳам минтақавий конвенция доираларида инсон ҳуқуқларини ҳимоялашга қаратилган халкаро-ҳуқуқий ақтлар қабул қилишга уринишлар бўлди. Муқулмон дунёсида 1980 йилда қабул қилинган "Умумжаҳон Ислом декларацияси" инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш ва таъминлаш нуктаи назардан ишлаб чиқилган исломий халкаро-ҳуқуқий ҳужжат бўлиб қолди. Шундай қилиб, XX асрнинг ярмида жаҳон микёсида инсон ҳуқуқларини халкаро даражада ҳимоя қилиш меҳанизми яратилди ва халкаро ҳуқуқий андозалар ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда инсоният цивилизацияси тараққиёти муаммосини инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш муаммосидан айрича кўриб чиқиш мумкин эмас. Давлат мустақиллигига эришиб, Ўзбекистон кейинги йилларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳимоя этиш борасида умумдунёвий жараёнларга фаол қўшилди. Шунга алоҳида таъкидлаб ўтиш кераки, бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси томонидан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги "Фуқаролар ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида", "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисида" (1996) халқаро Пактлар, БМТнинг "Бола ҳуқуқлари тўғрисида" (1989), "Ирқий камситилишнинг барча шакллариини йўқотиш тўғрисида" (1979), "Қийноқлар ва инсон қадр-қимматини ерга урувчи муаммолар ҳамда жазо турларига қарши" (1984) Конвенциялари ва бошқа катор халқаро ҳужжатлар ратификация қилинди. Бу, ўз навбатида, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий андозаларни қабул қилиш жараёнини серамар этади..

Инсоният ўз тарихий ривожланиши жараёнида инсон ҳуқуқларига оид қонунийлик тизимини яратган. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунийлик – бу инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидаги қонунлар мажмуидир. Бу қонунлар каторида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатлар ва миллий қонунлар қиради. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунийлик ўз тараққиётида уч катта босқични босиб ўтган.

Биринчи босқич 1789 йилги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз Декларациясидан бошланиб, то биринчи жаҳон урушига қадар давом этган. Бу босқичда инсоннинг шахсий ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунийлик устувор равишда ривожланган. Бунга мисол қилиб, АҚШ Конституциясига киритилган биринчи 10та қўшимча – Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Биллини кўрсатиш мумкин. Бу даврда қабул қилинган қонунларда алоҳида эътибор қўйидаги муаммоларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган:

- шахс эркинлиги ва фуқаролар тенглиги;
- шахс дахлсизлиги;
- ҳусусий мулк ҳуқуқи;
- сайлов ҳуқуқи (турли пензлар билан чекланган бўлса-да).

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунийлик тараққиётининг иккинчи босқичи XX асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олган. Бу босқичда социалистик ғоялар ва ҳаракатлар таъсирида инсонларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунийлик тез ривожланган.

Мендиг қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқи тўғрисидаги қонунлар алоҳида аҳамият касб этган. Франция ва Швейцарияда социал қонунийлик, 1919 йилги Веймар Конституцияси, Франция ва Италиянинг 1946 йилги Конституцияси бунга мисол қилиш мумкин.

Учинчи босқич XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, бу босқичда инсон ҳуқуқларининг "янги авлоди" тўғрисидаги қонунийлик ривожланди. Бу ҳуқуқлар каторига:

- тириликда яшаш ҳуқуқи;
- соф ва тоза – муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи;
- ақборот олиш ҳуқуқи қабилад қиради.

Бу босқичда инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро қонунийлик тизими шаклланди.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 80 га яқин, Оврўпо Кенгаши томонидан – 160 дан зиёд, ЮНЕСКОда – 70 дан ортиқ, Оврўпада конференция ва ҳамкорлик ташкилоти томонидан – 30 дан кўпроқ, турли минтақавий халқаро ташкилотлар томонидан ҳам қўллаб инсон ҳуқуқларига оид халқаро шартномалар, конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди.

Ҳозирги кунда ҳаммаси бўлиб инсон ҳуқуқлари бўйича 500 га яқин халқаро ҳужжатлар мавжуд. Бу халқаро ҳужжатларда инсон ҳуқуқларига оид жаҳон демократик андозалари белгилаб қўйилган ва уларнинг миллий қонунлардан устуворлиги таъминли аксарият давлатлар томонидан тан олинган.

Дунёдаги ҳар бир давлатда ҳам инсон ҳуқуқларига оид муайян қонунийлик тизими шаклланди. Бу қонунийликнинг негизини, асосини, Конституциялар ташкил этади. Барча давлатлар Конституцияларида инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларига мисол бўлиб, бошлар ажратилган. Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари жорий қонунларда ўз аксини тошган.

Ҳозирги кунда давлатлар ўз Конституцияларида инсон ҳуқуқларига оид қўйидаги муҳим қоидаларни мустаҳкамлаганлар:

1. Демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини тан олиш ва қинов қилиш – бу давлат мажбуриятидир;
2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари каталогти халқаро ҳуқуқий андозаларга мос келиши ва бу соҳада халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги;
3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилгандан бошлаб таъминландир, яъни табиий ҳуқуқ ғоясининг, назариясининг эътироф этилиши;

4. Ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг тенг ва баробар таълуқлилиги;

5. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг мазмунини ташкил этишлиги;

6. Фуқароларнинг кафолатланган сул ҳимояси билан таъминланиши;

7. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахслар ҳуқуқларини бузмаслиги зарурлиги.

Ўзбекистонда Инсон ҳуқуқлари оид қонунчилик тизими қуйидаги беш таркибий қисмларга ажратилиши мумкин: **Биринчидан**, фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари оид қонунлар-виждон эркинлиги, фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи, судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳақидаги қонунлар. **Иккинчидан**, фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари оид қонунлар-жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, сайловлар тўғрисидаги, қасаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунлар. **Учинчидан**, фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқлари оид қонунлар – мулк, тадбиркорлик, ер, ижара, хусурийлаштириш, истеъмолчининг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар. **Тўртинчидан**, маданий ҳуқуқлари оид қонунлар – фён, таълим, маданият, музейлар, кутубхона, маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунлар. **Бешинчидан**, инсон ҳуқуқлари оид ҳалқаро ҳужжатлар (кўп томонлама ва икки томонлама) – миллий-ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми сифатида.

Ҳозирги замонда дунё мамлакатларидаги демократия ва инсон ҳуқуқлари оид қонунчилигининг ўзига хос хусусиятлари;

- инсон ҳуқуқларини тўла амалга оширишнинг ҳуқуқий кафолатларини таъминлаш;

- конституциявий юстиция (судлов)ни ривожлантириш;

- инсон ҳуқуқлари оид ҳалқаро ва миллий институтларни шакллантириш;

- янги демократик институтларни, жумладан омулдеман институтини тараққий эттириш қиралди.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари ҳар қандай жамиятда ҳам ҳурмат қилиниши зарур. Шунинг учун ҳам кўпчилик ҳалқаро сиёсий ташкилотларнинг ҳужжатларида, инсон ҳуқуқлари доир ўтказилган ҳалқаро ан-жумаларнинг ҳужжатларида инсоннинг барча ҳуқуқлари сингари унинг сиёсий ҳуқуқлари ҳар томонлама ҳимоя қилиниши кўп марта баъд қайд қилинади. Масалан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тузишдаги асосий мақсадлардан бири — бу инсон ҳуқуқларини унинг ёши, жинси, ирки, дини, миллати, у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублиги, у ёки бу сиёсий ташкилотга аъзо эканлигидан қатъи назар

ҳурмат қилиниши, раббатлантирилиши, унинг барча ҳуқуқлари сингари сиёсий ҳуқуқлари ҳам эркин ва тўла тенг ҳуқуқлилиги асосида ҳимоя қилиниши назарда тутилган. Бу борада БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йилда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси", 1959 йилда қабул қилинган "Боғаларнинг ҳуқуқлари Декларацияси" муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳалқаро аҳамиятга эга бу тарихий ҳужжатларни камситиш ёки поймол этишга қаратилган ҳар қандай уринишларга йўл қўймаслик зарурлиги таъкидланади. Шунингдек "Демократ Юристарнинг Ҳалқаро Уюшмаси", "Ҳалқаро Хотин-Қизлар Кенгаши", "Жаҳон Демократик Ёшлар Федерацияси" ва бошқа кўплаб ҳалқаро сиёсий ташкилотлар ҳам инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда амалий фаолият кўрсатмоқдалар. БМТ устани илк маротаба инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида давлатларнинг муштарак биргаликда ҳаракат қилиш таъинидларини муштахкамлаган ҳужжатдир. Устав 1945 йил 26 июнда Сан-Франциско Тинчлик Конференцияси қатнашчиси бўлган давлатлар томонидан қабул қилиниб, шу йили 24 октябрда қуча қирган. Бу ҳужжат жаҳондаги давлатларнинг атона олғий мақсадлари сари ҳамжиҳатликда интилишини наъзаб, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳамкорлигининг ҳуқуқий асосларини унда намоён этади. Уставада инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳалқаро ташкилотлардан фойдаланиш эълон қилинган. Ушбу дунёвий ташкилотта наъзаб 50 нафар давлат аъзо бўлган эди. Ҳозирда унинг сафи кенгайиб бормоқда. Ана шу нуфузли ҳалқаро ташкилотта Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 2 мартда аъзо бўлди. 1993 йил 24 сентябрда эса Тошкент шаҳрида БМТ ваколатхонаси иш бошлади.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳақидаги фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактлар – 1966 йилда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган. Декларация инсон ҳуқуқлари умумий тамойилларини ифода этади. Пактлар эса бу тамойилларни бойигади, тўлдирлади ва инсон ҳуқуқларининг яхлит тизимлари, қонунларини камраб олади.

Минтакавий ҳужжатлар: инсон ҳуқуқларини ҳамжиҳатликда амалга ошириш мақсадларини намоён этиши жиҳатидан ҳалқаро аҳамият касб этади. Чунки бу ҳужжатлар нафақат минтақада, балки ундан ташқаридаги давлатларда ҳам тан олинади. Ана шундай ҳужжатлардан бири 1950 йил 4 ноябрда қабул қилиниб, 1953 йил қуча қирган «Инсон ҳуқуқлари ва сиёсий эркинликлари тўғрисидаги Европа конвенцияси»дир. Унда баён қилинган ҳуқуқлар Декларация ва Ҳалқаро Пактларга ҳамохан бўлиб, унга ана 8 та протокол қиритилган, бу протоколларда мулкдор бўлиш,

маълумот олиш, мамлакат ҳудудида эркин юриш, яшаш жойларини эркин танлаш ҳуқуқлари баён этилган. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги минтакавий ҳужжатлар, минтакавий муносабатларни тартибга солиди.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги миллий ҳужжатлар, ушбу давлат ички ҳудудида амалда бўлиб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва бузуқларини ифодалайди. Ҳар бир давлатнинг конституцияси ва бошқа меъриф ҳужжатлари миллий ҳужжатлар тизмида намоён бўлади.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда давлатнинг аҳамияти боғлиқ каттадир. Давлат ўзининг ички ва ташқи вазифаларидан фойдаланиб, инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини мамлакат ичкарисида ва халқаро майдонда ҳимоя қилишда етакчи сиёсий қучлардан бири ҳисобланади. Ўз навбатида, давлатлар фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни ҳам таъминлайди. Бирок инсоннинг сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланишида давлатнинг аҳамиятини батамом мутолқаштириш мумкин эмас. Давлат диктаторлик ёки зўравонликка асосланган бўлса, ўз фуқароларининг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини бўғиб қўйишга, уларнинг ҳар қандай ҳаракатларини зўрлик йўли билан босқинчилик қилишда, бу айниқса, тоталитар ва авторитар сиёсий тузумлар амалда бўлган мамлакатлардаги давлатларга ҳосил. Собик Иттифок даврида инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари қанчалик тахкирланганлигига қўлаб мисоллар келтириш мумкин. Сиёсий қатъончиликлар, бутун-бутун халқларни зўрлик билан ўзлари яшаб турган еридан қўчи-риб юбориш, сайловларнинг номигагина ўтказилиши ва бошқа шундай сингари салбий ҳолатлар инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари қанчалик тоғтаб келинганлигини амалда кўрсатади.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда кенг жамоатчилик катта сиёсий қуч ҳисобланади. Жамоатчилик фикри ва унинг амалий ҳаракатлари барча замонларда ҳам инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муҳим омил бўлиб келган. Инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда бу омил ҳозирги кунда ҳам мамлакатимизда ўз қучини йўқотмаган. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда бу омилнинг аҳамияти янада ошиб боришини қайд қилиб, бунда фуқароларнинг сиёсий жараёнларда, давлатни бошқаришда қатнашишини кенгайтириш ва унинг ҳуқуқий асосларини такомил-лаштиришга алоҳида эътибор билан қараш зарурлигини таъкидлади.

Бизга маълумки, умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрилари жаҳон тинчликсевар демократик давлатлари тан олган Бирлишган

Мамлакатлар Ташкилотининг ва бошқа инсон ҳуқуқларини муҳофаза этиш ташкилотлари ҳужжатларидир.

БМТнинг 1966 йил 16 декабрда қабул қилинган «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро Пактнинг 1-моддасида: «Барча халқлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эгадирлар. Ана шу ҳуқуқ туфайли улар ўз сиёсий мақомларини ўз эрқлари билан белгилайдилар ҳамда уларнинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий таракқиётларини таъминлайдилар» деб белгиланган¹².

БМТнинг 1948 йилда қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари Умулжаҳон Декларацияси»нинг 21-моддасида: «Халқ иродаси ҳукумат қонинининг негизи бўлмоғи лозим; бу ирода вақти-вақти билан бўлиб турган ва сохталаштирилмаган сайловларда ўз аксини топиши, ушбу еридан яши ва тенг сайлов ҳуқуқига кўра, яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа тенгма-тенг шакллар юзасида ўтказилиши керак» деб белгиланган умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши ва уларнинг фаолият принциплари қабул қилинган қонунлар асосида амалга оширилмоқда.

3. ФУҚАРОЛАРНИНГ ДАВЛАТ ИШЛАРИНИ БОШҚАРИШДА, ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИ ВА МАҲАЛЛИЙ ЎЗИНИ-ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИНИ САЙЛОВ ЙўЛИ БИЛАН ШАКЛЛАНТИРИШДА ИШТИРОК ЭТИШ ҲУҚУҚИ

Инсон ҳуқуқлари умулжаҳон Декларациясининг 21 – моддасида: “Ҳар бир инсон бевосита ёки эркинлик билан сайланган вакиллари юзасида ўз мамлакатини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи, ҳар бир инсон ўз мамлакатида давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эга эканлиги, халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг негизи бўлмоғи лозимлиги, бу борада иқтисодий-маданий билан бўлган ва сохталаштирилмаган сайловда ўз аксини топиши, ушбу сайлов яши ва тенг сайлов ҳуқуқига кўра, яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлиги таъминлайдиган бошқа тенгма-тенг шакллар юзасида ўтказилиши кераклиги белгиланган.

Ўз навбатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок

¹² Инсон ҳуқуқлари: Инсон ҳуқуқлари Умулжаҳон декларацияси. “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро Пакт. “Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро Пакт ва Фуқаролик протокол. - Т.: Адолат, 1992. - 33 б.

этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади¹ дейилади.

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи ҳуқуқий-демократик давлатнинг муҳим принципларидан бири бўлиб хизмат қилади. Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидан биридир. Конституцияда халқнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирокини амалга ошириш шакллари ифодаланган. Ўзбекистон фуқаролари олғи ва маҳаллий вакиллик органларига сайлайдиган ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини бошқаришда иштирок этадилар.

Сайлов ҳуқуқи ҳақида гап кетганда одатда уни аспектиларини иккита ажратишди: яъни булар объектив сайлов ҳуқуқи ва субъектив сайлов ҳуқуқи. Булардан биринчиси - сайлов ҳуқуқи нормалари тизими яъни асосини ташкил қилувчи принциплари, тизимлари, тартиби, жараёни ва сайловни ташкил қилиш кафолатлари. Иккинчиси - давлат томонидан маълум бир шахсни сайловда қатнашишини (пассив сайлов ҳуқуқи ёки актив сайлов ҳуқуқи) таъминлашишни кафолатлаштириш. Сайлов ҳуқуқи энг муҳим сиёсий ҳуқуқлардан бири бўлиб, у фуқароларга нафақат вакиллик органларини ташкил этиш, балки бундай органларга ўз вакилларини юбориш имкониятини ҳам беради. Фуқаролар томонидан уларнинг сайлов ҳуқуқларининг ҳеч қандай тўсиқсиз амалга оширилиши уларнинг давлат бошқарувида иштирокининг энг муҳим шаклларида бири ҳисобланади. Шунингдек сайлов ҳуқуқларидан фойдаланиш орасин фуқаролар парламент аъзоларининг режими ротация² сени амалга оширилишида иштирок этадилар. Эркин сайлов ҳуқуқининг амалга оширилиши, эркин ҳамда чинакамга ифода этиладиган халқ иродини ҳокимият ва ҳар қандай ҳуқуқмат қонунийлигининг асоси эканлиги ва ҳар бир шахснинг ўз давлатини бошқаришда бевосита ёки ўз вакиллари орқали қатнашиш ҳуқуқи қўлгина халқаро ҳужжатларда³ жумладан

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т.: Ўзбекистон, 2003. - 8 б.

² Ротация - (лот. rotatio - айланма, ҳаракат) бирор бир структуранинг жойини ўзгартириб тургани ёки бирор бир структура аъзоларининг ўзбўр структуранинг бир даражада, бошқа даражада ўзини бура унинг мажбуриятларини ўзгартириб бўлиб ҳисобланади. Ротация - парламент ёки парламент палатаси таркибининг унинг феолиги мобайлида қисман айланиш борили. Кадрлар ротацияси - асосий ишнинг ишга керакли жойи принципига асосан, кадрларнинг ўз муддатда ва муддатини ишга олиниши тургани.

³ Қаранг: 1948 йилги Умумжаҳон инсон ҳуқуқлари декларациясининг 21- моддаси, 1966 йилги Фуқаролар ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 25- моддаси.

ЕХХТнинг Конвенгенда қабул қилинган ҳужжатида ҳам таъкидланган. Ушбу ҳужжат талабларига кўра «Иштирок этувчи давлатлар тегилинча ўз фуқароларининг бевосита ёки ҳақиқий сайлов жараёнида ўзлари эркин сайлайдиган вакиллар орқали мамлакатни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқларига ҳурмат қиладилар»¹. Бу ҳуқуқнинг амалга оширилиши учун яратилган имкониятга қараб у ёки бу давлатнинг қай даражадаги демократия асосида яшайётганлигига баҳо бериш мумкин.

Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини ўз навбатида актив ва пассив сайлов ҳуқуқларига бўлиш мумкин.

Актив сайлов ҳуқуқи яъни сайлаш ҳуқуқи бевосита демократиянинг бир қўрғиниши бўлиб, у ҳар бир фуқароннинг давлатни бошқаришда ўз вакилларини сайлаш билан иштирок этишини кўзда тутган. Бу ҳуқуққа қонунида белгиланган маълум ёшга етган, муомалага лаёқатли мамлакат фуқаролари эга бўладилар.

Бш четраси турли мамлакатларда турлича белгиланиши мумкин. Бразилия ва Эронда фуқаролар 16 ёшдан, Индонезияда 17 ёшдан сайлаш ҳуқуқига эга бўлса, айрим мамлакатларда сайлаш ҳуқуқини олишга бўлган чексиз анча юқори қўйилган. Масалан, Малайзия, Марокаш, Ўлганида фуқаролар 21 ёшга тўлгандан кейингина сайлаш ҳуқуқига эга бўлишди. Россияда 2002 йил 20 декабрда қабул қилинган Қонунига кўра сайлов қунигача 18 ёшга тўлган Россия фуқароси сайлаш ҳуқуқига эга. Францияда ҳам сайлов ҳуқуқига эга бўлиш учун белгиланган ёш 1974 йил 5 июлдаги қону билан 18 ёш қилиб белгиланган. Қирғизистонда ҳам сайлов ҳуқуқига эга бўлиш учун фуқароларнинг 18 ёшга тўлган бўлиши шартлиги 1999 йил 29 апрелда қабул қилинган Қирғизистон Республикасида сайловлар тўғрисидаги Кодекс билан белгилаб қўйилган. Ўзбекистонда сайлаш ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддаси 2-бандига биноан 18 ёшга етган барча Ўзбекистон фуқаролари эгадирлар. Фуқаролик цензи барча давлатларда бошқий шартга айланган бўлса-да, баъзи ҳолларда бундай цензининг йўқолиб кетишини ҳам кузатиш мумкин. Масалан, ўзига хос тузилма бўлган Европа Иттифоқининг Парламентига сайловлар пайтида Францияда бўлган Германия фуқароси Франциянинг Европа Иттифоқи Парламентига вакили учун овоз бериш ҳуқуқига эга. Бу қонда Европа Иттифоқига асос солган 1992 йилги Маастрихт Шартномасида кўзда тутилган. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилганлар,

¹ Ўшнинг ЕХХТнинг инсонийлик меъзолари бўйича конференция Конвенгенга келтирилган ҳужжат. Конвенген, 1990 йил 20 июль //ЕХХТнинг инсонийлик елолари бўйича ҳужжатлар» А.Сайдов таърифидаги остида, Тошкент, "Адолат" 2002 йил, 52 бет.

озодликдан маҳрум қилиш жойларида сакланаётганлар сайлаш ҳуқуқидан фойдалана олмайдилар яъни, озодликдан маҳрум қилиш жойларида сакланаётганларнинг сайлаш ҳуқуқи вақтинча тўхтатилади. **Пассив сайлов ҳуқуқи**, яъни сайланиш ҳуқуқида ҳам маълум ёшга етган, муомалага лаёқатли фуқаролар эга бўладилар. Турли давлатларда маълум давлат органларида сайланиш учун белгиланган ёш чегараси турлича бўлиши мумкин. Актив сайлов, яъни сайлаш ҳуқуқидаги ёш цензи маълум давлатларда аҳолининг барча қатлами учун бир хил белгиланса, пассив сайлов ҳуқуқида ёш цензи номзоднинг қайси органига сайланаётганлигига қараб турлича белгиланиши мумкин. Масалан, Францияда Миллий Мажлис депутатлигига, Республика Президентлигига ва Европа Парламентига номзоди қўйилган шахс 23 ёшга тўлган бўлиши, Сенатга сайланиш учун эса 35 ёшга тўлган бўлиши шарт¹. Ундан ташқари барча номзодларнинг ҳарбий хизматни тўлиқ ўтаган бўлиши ҳам талаб қилинади.

Ўзбекистонда фуқаролар маҳаллий Кенгаш депутатлигига сайланиш ҳуқуқида эга бўлиш учун 21 ёшга, Олий Мажлис депутатлигига сайланиш учун 25 ёшга, Республика Президентлигига сайланиш учун эса 35 ёшга етган бўлиши керак.

Сайловлар ўтказиш жараёнида хорижий ҳамда миллий кузатувчиларнинг хозир бўлиши сайлов ўтказиладиган давлат учун сайлов жараёнининг оёғусини ошириши мумкин эканлиги ҳалқаро ҳужжатларда эътироф этилган². Бундай кузатувчилар сайлов жараёнига аралашмаган ҳолда маълум давлатда фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг амалга оширилиши учун қай даражада шароит яратилганлигига ва шунинг натижаси ўлароқ мамлакатдаги демократик жараёнинг қандай кечаётганлигига баҳо берадилар. Юртимизда бу борадаги ислохотларнинг қай даражада бораётганлигини 2002 йил 27 январь куни Ўзбекистон Республикаси референдумида иштирок этиб, референдум жараёнини бевосита кузатган халқаро кузатувчилардан бирининг "Референдум келгувида Ўзбекистоннинг халқаро алоқаларини қучайтиришда ҳамда қонунийликни мустаҳкамлашда муҳим омил бўлади" деган мулоҳазаларидан ҳам билиб олиш мумкин³. Эркин сайлов ҳуқуқининг амалга оширилиши фуқароларнинг ижтимоий фаоллигининг ошиб боришига хизмат қилади. Бундай жамиятда фуқаролар давлат томонидан

турли соҳаларда амалга оширилаётган сиёсатга бефарқ бўлмайдилар. Турли қатламдаги аҳоли манфатларини ҳисобга олмасдан юритиладиган давлат сиёсати эса, салбий оқибатга олиб келиши мумкин. Бунинг натижасида фуқароларнинг фаоллиги сустлашиб сайловларда қатнашиш қийиниб кетиши мумкин.

Жақон конституциявий ҳуқуқида **абсентеизм** деб аталадиган ибора маънода бўлиб, ушбу ҳолат сайловларда овоз беришда ва референдумда иштирок қатнашмасликни билдиради. Бунда сайловчилар ўз ихтиёри билан сайловларда қатнашмайдилар, чунки қим депутат бўлиши, қим давлат бошлиғи бўлиши, қўйилган масаланинг қандай ҳал қилиниши уларни қизиқтирмайди. Бу эса давлат барқарорлигига хавф соладиган даражадаги оқибатларга олиб келиши мумкинки, бунди 2002 йилда ўтказилган Франция Президенти сайловлари мисолида кўриш мумкин⁴. Бундай ҳолатни бошқа хорижий мамлакатлар тажрибасида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбекистонда сайловчиларнинг овоз беришдан ихтиёрий воз кечиш ҳолати жуда кам учрайди. Сўнги парламент ва Президент сайловларида ва 2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда 90 фоиздан ортиқ сайловчи овоз беришда иштирок этганлиги Ўзбекистонда сайловчиларнинг сиёсий фаоллиги юқори эканлигидан дарак беради.

Демократиянинг асосий шаклларида бири бу - давлат ва жамиятнинг муҳим муаммоларини умумхалқ муҳокамасида ўз ечимини топиш - референдум ҳисобланади.

Референдум атамаси лотин тилидаги «Referendum» сўзидан олинган бўлиб "хабар берилиши лозим бўлган" деган маънони англатади. Унинг қонун моҳияти фуқароларни давлат ва жамият ҳаётида бевосита иштирок этишини билдиради. Баъзи мамлакатларда (Югославия) сайловларнинг барча турлари референдум деб аталади.

Сайловлардаги овоз беришнинг референдумдан фарқи шундаки у бирон бир шахс мандатига юридик қуч бермай балки, муайян масалани ҳал қилишга қаратилгандир. Агар конституция ва қонуналарда белгиланган қоидалар асосида референдум оқили қабул қилинган қарор қанқ қроласи ҳисобланади ва унинг юридик аҳамияти одатда парламент томонидан қабул қилинган қонун ва қарорлардан устун бўлади. Референдумда қабул қилинган қарорлар фуқароларни муайян қўйилган масалани тасдиқловчи ёки рад қилувчи жавоби шаклида қабул қилинади. Сайловчиларнинг овоз беришини баъзан плевбисцит деб ҳам аталади

¹ See: Droit constitutionnel et libertés, Edition SIREY, 1998, P 50-52.

² ЕХХХнинг инсонийлик меъонлари бўйича Конвенцияс кенгашлининг ҳужжати // «ЕХХХнинг инсонийлик меъонлари бўйича ҳужжатлари», А.Салом муҳаррирлигига остида, Т., 2002 йил, 54 бет.

³ «Ўзбекистон Республикаси референдуми ҳорқасишар нитида» // Ўзбекистон Республикаси Министр сайлов комиссияси Аҳборотномаси 1-сон, 36 бет.

⁴ See: L'Etat du monde. Annuaire économique et géographique 2003, Paris, Desochevete, P 497

(лотинча plebisçitum-халқ карори). Хукукий жиҳатдан референдум ва плебисцит ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ; улар тўлиқ синонимлардир. Бироқ, этилестик фарқ мавжуд бўлиб, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларига доир референдум қоида тарикасида плебисцит деб аталади. Масалан, фуқароларни овоз бериш йўли билан ҳал қилинадиган тегишлилик жиҳатидан баҳсли ҳудудлар мақоми ҳақидаги, бошқарув шакли ҳақидаги давлат бошлиғи ҳақидаги масалалар кўриладиган референдум расмий ёки норасмий равишда плебисцит деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасида мустақамланганлик, «Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади»¹.

2001 йил 30 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида» (янги таҳрири) қонунига таъкидланганлик², референдум Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ўтказилди ва сайловлар билан бир қаторда халқ иродасининг бевосита ифодасидир. Референдумда қабул қилинган қарорлар олғий қоридик қучага эга бўлиб, фақат референдум йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг референдумда иштирок этиши ихтиёрийдир ўз хоҳиш-иродасини умумий, тенг ва тўғридан-тўғри билдириши асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилди, хоҳиш-иродасини назорат қилинишига йўл қўйилмади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 29 декабрда ўтказилган референдуми, Олий Мажлис томонидан 1991 йил 31 август қуни қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» конституциявий қонунни бир овоздан маъқуллади ва ўз келажак давлат қурилишининг мустақам пойдеворини яратганликларини бутун дунёга маълум қилган эди³.

Фуқароларни референдумда иштирок этишга ёки иштирок этмасликка мажбур қилиш ва хоҳиш-иродасини эркин билдиришга тасвир кўрсатишга ҳеч қим ҳақин эмас. Референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш очик ва ошқора амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»⁴ 1994

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2003. - 5-б.

² «Ўзбекистон Республикаси референдум тўғрисида»² қонун /Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Аxbоротномаси. - Т., 2001, №5

³ Инсон ҳуқуқлари. Ўқув қўлланмаси. - Т.: Ўзбекистон, 1997. - 244 б.

йил 5 май қуни қабул қилинган қонунга кўра: "Сайловчиларнинг ўз хоҳиш-иродаларини эркин билдириш ҳуқуқига эга эканлиги ва уни нафрат этишга йўл қўйилмаслиги, вакиллик органларига кўрсатилган қонунларни ёқтаб ёки уларга қарши ташвиқот қилиш ҳуқуқига эга бўлиб", Унга кўра: сайловчилар қарда бўлишларидан қатъи назар, уларга референдумларда, сайловларда бевосита қатнашиш ҳуқуқи кафолатланади.

4. ФУҚАРОЛАРНИНГ ЎЗ ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИКЛАРИНИ МИТИНГЛАР, ЙИГИЛИШЛАР ВА НАМОЙИШЛАР ШАКЛИДА АМАЛГА ОШИРИШ ҲУҚУҚИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида: "Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намоёнишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат ҳафизлик нукта-назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тўтатиш ҳуқуқига эга, эканлиги белгиланган. Ушбу моддада мустақамлаб берилган фуқаролар сиёсий ҳуқуқлари "Ўзбекистон Республикасининг жамоат бирлашмалари тўғрисида" (1991), "Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялари тўғрисида" (1996), "Ўзбекистон Республикасининг қасаба уюшмалари, улар ҳуқуқлари ва фаолиятлари кафолатлари тўғрисида" (1992) Қонунни ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириш таъминланади. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари юқорида кўрсатиб ўтилган, 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган қонун талабларида сиёсий партия аъзоси бўлишлари мумкин. Сиёсий партия Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлари, манфаатлари ва мақсадлари муштарақлиги асосида тузилган, давлат ҳокимияти органларини ташкил этишда жамият муайян қисмининг иродасини рўёбга чимқаришга интилувчи ҳамда ўз ишлари орқали давлат ва жамоат ишларини идора қилишда қатнашувчи қўнғилиш бирлашмасидир.² Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сиёсий партияларга эркин аъзоликка кириши ёки аъзоликни қозongan пайтда тўхтатиши мумкин. Сиёсий партиялар фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларига, одатда сайлов ҳуқуқини, сўз, матбуот,

¹ Ўзбекистон Республикаси "Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида" қонун /Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Аxbоротномаси. - Т., 1994, №5. - 127 м.

² Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялари тўғрисида" қонунининг 1-моддаси, Ўзбекистон янги қонунлари 19 сен. Т., "Алоқат", 1997 й. 5-бет.

йигинлар ва намоёнлар ўтказиш эркинлигини амалга ошириш ҳукукига эга бўладилар. Сайлов ҳукукида сиёсий партиялар ўз вакилларини (азозларини) Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига ҳамда вилоят, туман (шаҳар) Кенгашлари депутатлигига номзод сифатида кўрсатадилар.

Сўз эркинлиги. Сўз эркинлиги ҳукуки тарихан жуда бой маъноларни ўзида ифодалаган. Унда жумладан фуқаролар сиёсий, ҳукукий, маънавий ва маданий ривожланиш муаммоларини ҳал этиш учун ҳаракат қиладилар. Сиёсий соҳадаги фуқароларнинг сўз эркинлигида сайловларда ноқобил номзод кўйилиши олдини оладилар ёки давлат ҳокимияти органларининг ноқонуний ҳатти-ҳаракати устидан ўз йигилишларида тўғридан-тўғри ҳақиқатни юзата чиқарадилар. Ҳукукий соҳада сўз эркинлигида фуқаролар ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш учун фуқаролар йиғинида ва оммавий йиғилишларда ўз талаб ва эҳтиёжларини ўзлари сайлаб кўйган вакиллари ёки мансабдор шахсларга баён этишлар.

Маънавий ва маданий соҳалардаги фуқароларнинг сўз эркинлигида миллий урф-одатлар, ёши улугларга ҳурмат, ҳар қандай муаммони ҳам шарқона тарзда босқичлик ахлоқ-одоғ нормалари талабларида ҳал этиш, асрлар давомида авлоддан-авлода ўтиб келадиган миллий анъана ва маросимларни нотўғри талқин этилишини олдини олади, миллатнинг бирлигини ўзида намоён этади. Ўзбекистонда ҳозирги кунда ўзига хос миллий маънавият шаклланиб бормоқда. Ўзбек аёлларининг шарқона урф-одатлари ва фазилатлари, ота-она ва фарзандлар, кўни-кўшинлар, маҳалла-қўй алоқалари, ҳалоллик, поклик, иймонлилик ва виждон эркинлиги билан боғлиқ муносабатлар жамият таракқиётининг гаровидир. Маданий-маънавий соҳада Ўзбекистон олдида муҳим вазифалар турибди. Мустанлакчилик даврида тоғталган миллий-маънавий ва маданий кадрларни тиклаш учун шарқона сўз эркинлигини ривожлантириш ва қайта тиклаш давлатимиз сиёсатининг мазмунини ташкил этади.

Демократия инсониятнинг маънавияти, маданияти, ижтимоий онги, менталитети, ақл-идролки, билим доираси, табирикорлик қобилияти ва унинг эркин яшаб, ривожланиши билан боғлиқ табиий жараёни ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Асосий Қонунда фуқароларнинг демократик сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлари бевосита шарқона маданият ва маънавият билимлари билан боғлиқ бўлиб, Ўзбекистон аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил этган муслмон маънавиятидан баҳра олган демократиянинг ўзига хос шакли ва мазмунини намоён этади. Ўзбекистон

қисми ўз сиёсий ҳукукларини амалга оширишда сиёсий митингбозлик ва намоёнлар ўтказишни миллий манфаатларига зид деб қарайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида инсон ҳукуклари ва эркинликлари ҳалқаро умумэътироф этилган меъёрларга мос равишда белгиланган ва у давлат органлари томонидан муҳофаза этилади, таъминланиши кафолатланади. Ўзбекистон Республикаси Асосий Қонунда белгиланган фуқароларнинг сиёсий ҳукуклари, митинг ва намоёнлар тарзида ўз фаолликларини амалга ошириши аслида Фарб давлатлари, Россия, АҚШ ва бошқа давлатларнинг миллий анъаналари ҳисобланади.

Митинг — инглизча ибора бўлиб, ўзбекчада бирор бир муҳим воқеа, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш учун ўтказиладиган йиғилишлар. Митинглар одатда байрамона кайфиятда ёки давлат қисмининг органларидан норози бўлган маълум сиёсий гуруҳнинг ёки оммавий ҳаракат, ишлаб чиқариш таъкилотлари, бирлашмаларнинг шонлар марказига чиқиб, ўз фикр ва талабларини эълон қилиши тушунилади. Намоён ва митинглар бир-бирини тўлдирди, сиёсий-ижтимоий ёки иқтисодий масалаларни ҳал этиш намоёнлиги билан боғлиқлиб, митинг ўтказиш, нутқбозлик билан тутади. Митинг ва намоёнлар ўтказиш маданияти ҳар бир халқнинг келиб чиқishi ва ривожланиши тарихига боғлиқдир. Бунда асосан милайти, дини, урф-одатлари, сиёсий онги, ривожланиш босқичлари муҳим ўрин тутади. Шарқ ва бошқа муслмон мамлакатларида митинг ва бошқа намоёнлар ўтказиш миллий-диний дунёқарашларга зид ҳисобланади. Бундай таъбирлар, масалан, АҚШнинг Олий Суди жамоат тартибини сақлаш мақсадида жамоат жойларида намоёнлар жойи, вақти ва шаклини белгилаш тартиби туғрисида қарор қабул қилди. Австралия ва Белгияда очик ҳавода (кўчалар, майдонлар ва истирохат боғларида) йиғилишлар ўтказиш учун руҳсат берувчи тартиб кўзда тутилган. Францияда қонун "Жамоат йўли билан, яъни кўча ва майдонларда йиғилишлар ўтказишнинг умумий таъқиқийлиги". ГФР, Дания, Исландия, Испания ва Грецияда очик ҳавода ўтказиладиган йиғилишлар полиция томонидан "тартибсизликлар келтириб чиқариши" ёки "хавфсизликка таҳдид" баҳонаси билан таъқиқлаб қўйилиши мумкин¹.

ИМТнинг 1976 йилдан бери амалдаги "Фуқаролик ва сиёсий ҳукуклар туғрисида"ги халқаро Пактининг 21-моддасида: "Осойишта йиғилишлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясида шарҳлар. (Муаллифлар жамоати). — Т.: "Ўзбекистон", 1995 й. 96-бет.

ўтказиш ҳукуки эътироф этилади. Бундай ҳукуклардан фойдаланиш йўлида ҳеч қандай тўсиқлар бўлмаслиги керак. Қонун билан белгиланган кўйилганлиги ва демократик жамиятда давлат ва жамоат ҳавфсизлиги жамоат тартиби учун зарур бўлганлари, аҳолининг сиҳат-саломатлиги ёки ахлоқ одобини сақлаш учун ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза этиш учун зарур бўлганлари бундан мустаснодир¹, деб белгиланган бўлиб, унга қатъий амал қилиш эса БМГА аъзо бўлган мамлакатларнинг Асосий Қонунларида мустаҳкамланган.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида ушбу БМТнинг ҳужжатлари меъёрлар ўз ифодасини топиши ва ҳозирги кунларда Ўзбекистон шароитида, ўзбек халқининг маънавий дунёси, диний эътиқоди, миллий давлатчилик ривожига бундай ҳуқуқдан фойдаланишнинг энг мақбул йўли ўзаро маслаҳат, ҳамкорлик, оммавий тадбирлар ўтказиш орқали сиёсий фаолликларини намоён этишмоқдаслар. Давлат фуқароларнинг бу ҳуқуқини амалга ошириш мақсадлини кўзда тутиб, уларга биноларни, майдонларни ва кўчаларни бериш, ахборотларни кенг тарқатиш, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш имконияти билан таъминлайди.

Ҳокимият органлари митинг, йиғилиш ва намоёнларнинг йўналишларини белгилайди, ҳамда уларнинг бошланиши ва тугаши вақтини назорат қилишади.

Йиғилишлар, митинг ёки намоёнлар уюштириш ёхуд ўтказиш тартиблари уларнинг ташкилотчиси томонидан бузила, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги маъмурий ва жиноят қонунчилигида белгиланган жавобгарликка тортиладилар.

Тинч йиғилишлар давлат ва жамият, оммавий тартиб, аҳоли соғлиги, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кўзлаш мақсадларида чекланиши мумкин. Амалдаги қонунчиликда, йиғилиш, митинг ва намоёнлар тартибини бузганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарлик белгиланган.

6. ФУҚАРОЛАРНИНГ КАСАБА УЮШМАЛАРИГА, СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАРГА ВА БОШҚА ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИГА УЮШИШ, ОММАВИЙ ХАРАКАТЛАРДА ИШТИРОК ЭТИШ ҲУҚУҚИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов иккинчи чакирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9-сессиясидаги нутқида, "Фуқароларнинг жамияти барпо этишни жадаллаштириш, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг жамият ҳаётида тутган мавқеини янада ошириш - ушбу устивор йўналишлардан бири эканлиги, ижтимоий вазифаларни ҳал этишда нодавлат ташкилотларининг ролини оширилиши хисобига давлат институтларини қайта қуриш жараёни узлуксиз давом этиши"ни, алоҳида таъкидлаб ўтди. Давлат ишларини бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиши ҳуқуқларига бевоқиф алоқадор бўлган муҳим ҳуқуқлардан бири, бу фуқароларнинг ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида **касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш** ҳуқуқидир.

Бу ҳуқуқ фуқароларга юқорида айтиб ўтилган мақсадларда ижтимоий уюшган фаолият олиб боришнинг турли шаклларида берилиши, у ёки бу вазифаларни бажариш учун қучларини умумлаштириш имконини беради.

Давлат ишларини бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиши ҳуқуқларига бевоқиф алоқадор бўлган муҳим ҳуқуқлардан бири, бу фуқароларнинг ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида **касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш** ҳуқуқидир.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси 23-моддаси 4 бандида "Ҳар бир инсон касаба уюшмалари тузиши ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эга" деб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 34-моддасида **касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш** ҳуқуқи кафолатланган.

Бу ҳуқуқ фуқароларга юқорида айтиб ўтилган мақсадларда ижтимоий уюшган фаолият олиб боришнинг турли шаклларида берилиши, у ёки бу вазифаларни бажариш учун қучларини умумлаштириш имконини беради.

¹ "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги халқаро Билд. — Т. "Авонт", 1992 й. 44-бет

¹ Каримов И. А. Бир таълиқни йўл - демократик тартиб ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. - Ўзбекистон, 2003. 27 б.

Ижтимоий уюшмалар фукараларнинг сиёсий фаоллиги ва ўзларининг намойи килишларини ривожлантиришга, уларнинг турли эҳтиёжларини қондиришга кўмак беради.

Фукараларнинг уюшмалар аъзолигига қабул қилиш ёки кириш унинг низомида ёзилган шартларга мувофиқ қўнгилли равишда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов иккинчи чакирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9-сессиясидаги нутқида, "Фукаралар жамияти барпо этишни жадаллаштириш, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг жамият ҳаётида тутган макени янада ошириш - ушбу устивор йўналишлардан бири эканлиги, ижтимоий вазифаларни ҳал этишда нодавлат ташкилотларининг ролини оширилиши хисобига давлат ваколатларини қамайтириш жараёни узулқисз давом этиши"¹, алоҳида таъкидлаб ўтди. Қасаба уюшмалари ҳам жамоат бирлашмалари таркибига кириб, уларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 2 июлда қабул қилинган "Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ушбу қонун талабига кўра, "Қасаба уюшмаси қўнгилли жамоат ташкилоти бўлиб ҳам ишлаб чиқариш, ҳам ноишлаб чиқариш соҳаларидаги фаолият турига қараб, ўз аъзоларининг меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш учун муштарак манфаатлар билан боғланган меҳнатқашларни бирлаштиради".

Конституциянинг 59-моддасига кўра қасаба уюшмалари ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар. Қасаба ташкилотларига аъзо бўлиш ихтиёрийдир, деб белгиланган.

Фукараларнинг меҳнат ва доим олиш ҳуқуқлари, соғлиқни сақлаш, уй-жой ва турмуш даражаларини яхшилаш ҳамда ҳимоя қилиш соҳасида Ўзбекистон Қасаба уюшмалари федерацияси қенгаши ва унинг таркибидagi турли тармок қасаба уюшмалари аҳамияти алоҳидадир.

Қасаба уюшмаларининг амалдagi қонунларни бажариш фаолиятини назорат этиш прокуратура органлари томонидан амалга оширилади. Ўз

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 9-сессиясидаги нутқи. Т. 11. - Т.: Ўзбекистон, 2003. 27 б.

² "Ўзбекистон Республикаси қасаба уюшмалари тўғрисида"ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1992 йил, № 9, 344-модда

ушбу қонунда кўрсатилган мақсад ва вазифаларни бажарилиши эса адиия органлари томонидан назорат қилинади.

Сиёсий партиялар Конституциянинг 60-моддасига асосан турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат қонунчилигини тузишда иштирок этадилар, деб белгиланган.

Конституцион нормага асосан жамиятда турб маънодаги қўнгиллиликни шакллантириш учун 1996 йил 26 декабрда "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Қонун қабул қилинди.¹

Маъмур Қонуннинг 1-моддасига асосан, "сиёсий партия - қарашлари, қиёқашлари ва мақсадлари муштараклиги асосида тузилган, жамият муайян қисмининг давлат ҳокимиятини шакллантиришдан иборат сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи Ўзбекистон Республикаси фукараларининг қўнгилли бирлашмасидир".

Сиёсий партиялар тўғрисидаги ушбу қонунда, сиёсий партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари, улар фаолиятининг кафолатлари, уларни тузиш тартиби, низоми, рўйхатга олиш, фаолиятини тузиш тартиби, уларнинг ҳуқуқлари, вакиллик органларидаги партия фракциялари, гуруҳларининг мақсади, вазифалари тулик кўрсатиб берилган.

Сиёсий партияларнинг давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятга аралашувига йўл қўйилмайди.

Сиёсий партиялар ташкилотларининг таъбирлари

асосан улар аъзоларининг ишдан ташқари вақтида ва ана шу партиялар маблагги ҳисобидан амалга оширилади.

Сиёсий партияни тузиш учун қандай саккзта ҳудудий субъектда (инволта), шу жумладан Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида яшётган ҳамда партияга бирилашш истагиди бўлган қандай интирма минг фукаронинг имзои бўлиши талаб этилади.

Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Агар сиёсий партиянинг устави, мақсадлари, вазифалари ва фаолият услуби Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, ушбу Қонунга ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига зид бўлса ёки олдинроқ худди шундай

¹ Ўзбекистон Республикаси сиёсий партиялар тўғрисида"ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. - Т., 1997. №1. - 36 м.

номдати сиёсий партия ёки жамоатчилик харакати рўйхатга олинган бўлса, бу партия рўйхатга олинмайди.

Сиёсий партиялар қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

ўз фаолияти тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатиш, ўз ғоялари, максаллари ва қарорларини тарғиб қилиш;

сайлаб қўйилган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда иштирок этиш;

конунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президентини, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш;

партия фаолияти билан боғлиқ йиғилишлар, конференциялар ва бошқа тадбирларни ўтказиш;

конун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда оммавий ахборот воситалари тавсис этиш ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидаги сиёсий партиялар фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг тавсис йиғилишида ўз партиясининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда давлат ҳокимияти маҳаллий вакиллик органларидаги партия гуруҳлари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатлар тавсис йиғилишларида ўз партиясининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади. Партия гуруҳлари партия гуруҳининг раҳбари берган ариза ёки тавсис ҳужжатларида асосан тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан рўйхатга олинади.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги сиёсий партияларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, конун ҳужжатларида ва ўз уставидаги мувофиқлигини назорат қилади.

Ҳеч қим бирон бир уюшмага киришга ёки унда бўлишга мажбур қилиниши мумкин эмас. Фуқаро партия аъзоси бўлиши ёки партиясиз бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги вақтда туртта сиёсий партия мавжуд бўлиб: 1991 йил 1 ноябрда “Халқ демократик партияси”, 1995 йил 18 февралда “Адолат” социал демократик партияси, 2003 йил 3 декабрда “Тадбиркорлар ва ишбилармонлар харакати Ўзбекистон-Либерал демократик партияси”нинг биринчи тавсис Курултойида тузилган эди. 2008 йил июнда “Миллий тикланиш” демократик партияси ҳамда “Фидокорлар” миллий демократик партиялари ўз манфаат ва максаллари

қўриққанини асосида Ўзбекистон миллий тикланиш демократик партиясига бириктирилди. Бу партияларнинг асосий максал ва вазифалари мақсадларини фуқароларини давлат бошқарувида жалб этиш орқали ривожланиш жарёнларини тезлаштириш ҳамда ўз конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишдан иборатдир.

Шунинг айтиб ўтиш кераки, Ўзбекистонда сиёсий партиялардан ташқари барча ижтимоий-сиёсий қучлар бирлигини мустаҳкамлаш мақсадида 1995 йил 27 май кунини Ўзбекистон «Халқ бирлиги» харакати ҳамда 2008 йил август ойида “экология” харакати ташкил топди. Бу қарорларнинг бош максали Ватанини мустақиллигини мустаҳкамлаш ва асосини ижтимоий-сиёсий ислохотларга жалб этишдан иборатдир. Шу ўринда Президентимизнинг сиёсий партия ва харакатлар тўғрисидаги қарорларини келтиришни лозим деб топдик, “Партияларнинг пайдо бўлишини, уларнинг сони, дастурий йўл-йўриқларининг ўзига хослиги ва қарорлар эса ижтимоий манфаатлар йиғилди ва жамлангани орқали табиий йўл билан белгиланмоғи керак. Сиёсий партиялар мавжуд бўлишининг асосий ва бирон-бир принципини давлатнинг конституциявий қарорларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя этишдан иборат бўлмоғи лозим. Сиёсий партиялар ва ижтимоий харакатлар халқ билан қўриққани ўртасида асосий боғловчи бўлин бўлган демократик институтга тегиш қилиниши тоғт муҳимдир. Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий муаммоларига фуқаролар қизиқиш билан қарилганда, улар у ёки бу партия ёҳуд харакатнинг фаолиятида маълумлиги иштирок этганларидангина бунини амалга ошириш мумкин”.¹ Давлатимиз мавжуд барча сиёсий партияларнинг, жамоат бирликларининг ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза қилади, уларнинг ижтимоий турмушда иштирок этиши учун кенг имкониятлар яратиб беради. Лекин ҳеч қайси партияга алоҳида имтиёз бермайди. Сиёсий партияларнинг барча соҳада тенг ҳуқуқлиги кафолатланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида яна шу алоҳида қайд этилганки, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўратилиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сиёсий партияларга эркин аъзоликка кириши ёки аъзолигини хоҳлаган пайтда тўхтатиши мумкин. Сиёсий партиялар фуқароларнинг олатда сайлов ҳуқуқини, сўз, интибот, йиғилишлар ва намоёнлишлар ўтказиш эркинлигини амалга ошириш қўриққани таъминловчи бирлашмасидир. “Албатта, ҳар бир инсон ўз фикри ва иродасини эркин ифода этишга ҳақли. У шунинг учун дунёга

келган. Шундай экан, ҳар бир сайловчи ўзига маъқул бўлган партияни ўзи танлаши керак. Бошқача айтганда, ҳар қайси партиянинг ўз электорати – уни қўллаб-қувватлайдиган ижтимоий қатлам бўлиши лозим. Агар шундай бўлмаса, бу партия ҳақиқий сиёсий қуч бўла олмайди. Юртимизда бўлиб ўтган парламент сайловлари шунини кўрсатадики, ҳозир бизда ана шундай қатлам шаклланимуда. Яъни, сайловчилар эндиликда дуч келган одамга эмас, балки ўзи дастур ва роҳларини ёқтирган, келажати бор деб ҳисоблайдиган партияга овоз беришмоқда¹.

Ҳеч ким сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда кадр-кимматини камситиши мумкин эмас. Қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларида бирлашиш ҳуқуқи омманинг маълум бир максатларни амалга ошириш ва сиёсий фаолиятни ривожлантиришни қўзғайди. Фуқаролар сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларида бирлашиб, давлат ишларини бошқаришда иштирок этадилар.

Ўзбекистон Республикаси “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги 2004 йил 30 апрелдаги қонун²нинг 7-моддасига кўра, Давлат қонун орқали сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг фаолияти, уларни молиялаштириш, рўйхатдан ўтказиш, бошқа давлат органлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солади. Сиёсий партия, агар у Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига (бундан буён матнда Қонунчилик палатаси деб юретилади) сайлов якунлари бўйича “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонунига мувофиқ Қонунчилик палатасида сиёсий партия фракциясини тuzиш учун зарур миқдорда депутатлик ўринларини олган бўлса, ўзининг уставида назарда тутилган фаолиятини молиялаштириш учун давлат маблағларини олиш ҳуқуқига эга бўлади. Сиёсий партияларнинг уставида назарда тутилган фаолиятини молиялаштириш учун ажратиладиган давлат маблағларининг йиллик ҳажми шу маблағларни ажратиш мўлжалланаётган йилдан олдинги йилнинг 1 январидати ҳолатга кўра белгиланган энг кам иш ҳақининг

яъни фондини Қонунчилик палатасига ўтказилган охирти сайловда сайловчилар рўйхатига киритилган фуқаролар сонига қўлайтмаса нисбатларида шакллантирилади. Ушбу модданинг иккинчи қисмида кўрсатилган давлат маблағларини Ўзбекистон Республикаси Вазиirlар Мақомаи белгилайдиган тартибда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги Қонунчилик палатасига охирти сайловнинг Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси томонидан аниқланган натижалари асосида бу маблағларни олиш ҳуқуқига эга бўлган сиёсий партиялар ўртасида уларнинг Қонунчилик палатасида олган депутатлик ўринлари миқдорига мутаносиб равишда тақсимлайди. Жамоат бирлашмалари ўз ички тузиллиши ва фаолиятини шакллантириш мақсадларини мустақил ҳал қилади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларга сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларида бирлашиш ҳуқуқини Конституция ва қонунларга зид бўлмаган ҳолатларда амалга оширишлари мумкинлигини таъкидлайди. Ўзини муҳолифатнинг мавжудлиги барча демократик жамиятлар учун неферли ҳолат ҳисобланади. Мамлакатимизда демократик жараёнларни чуқурлаштириш, қўшартиявийлик асосида жамият сиёсий ҳаётини ривожлантириш, сиёсий тизимга бўлган эътибор ҳалқаро умумъятироф этилган талаблар даражасида шаклланимуда.

6. ФУҚАРОЛАРНИНГ ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИГА, МУАССАСАЛАРИГА ЁКИ ХАЛҚ ВАКИЛЛАРИГА АРИЗА, ТАҚЛИФ ВА ШИКОЯТЛАР БИЛАН МҲУРОЖААТ ҚИЛИШ ҲУҚУҚИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат органлари ва фуқаролар ўртасида келиб чиқадиган муайян эидиятларни ҳал этиш тартиби кўрсатилган. Конституцияда тарафларнинг фаолиятини тартибга солишчи ҳуқуқий асослар ёритилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасига кўра, “Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан бирликлда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, тақлиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, тақлифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт”лиги мустаҳкамланган. Ваколатли органларга ариза, тақлиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш - бу фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этишининг амалий шакллари билан бири бўлиб, бу ҳуқуқ - фуқароларнинг

¹ Каримов И.А. Ёзининг бош максатини – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишди. - Т.: Ўзбекистон, 2005. – 15. 16 б.

² “Ўзбекистон Республикаси Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги қонун// “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2004 йил, №21- 248 м.

сиёсий фаоллигини, намоён қилиш ижтимоий ишларга қизқишини, шунингдек ўзларини ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим воситаларидан биридир. Шу билан бирга фуқароларнинг мурожаатлари жамият ҳаётидаги жорий масалаларни ҳал қилиш учун зарур ахборот манбаи, давлат ашаратини аҳоли билан мулоқотини мустаҳкамлаш усули ва йўли сифатида ҳам катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида" ¹ги (янги таҳрири) ва 1995 йил 30 августда қабул қилинган "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида" ²ги қонунларида фуқароларнинг ҳуқуқий соҳалардаги мурожаатларининг асосий қондалари, кўриб чиқиш тартиби, муддати ва ҳал этиш принциплари белгиланган.³ Фуқароларнинг мурожаатлари мазмунига кўра уч шаклда бўлади.

- 1) Таклиф;
- 2) Ариза;
- 3) Шикоят.

Фуқароларнинг мурожаатлари, қандай шаклда, яъни ариза, шикоят ёки таклиф шаклида бўлишидан қатъий назар, расмийлаштирилади.

Ўзбекистонда ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларида, муассасаларида ёки халқ вакилларида ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқирилиш шарт (Конституциянинг 35-моддаси).

Фуқароларнинг ваколатли давлат органлари ва халқ вакилликларига ариза, таклиф ва шикоят билан мурожаат этилиши — бу уларнинг давлат ва жамият бошқарувида қатнашишининг амалий шаклидир. Бу ҳуқуқнинг моҳияти шундаки, ваколатли давлат органларида фуқаролар ариза, таклиф ва шикоят билан мурожаат қилганларида бу органларнинг раҳбарлари томонидан фуқароларнинг таклиф ва аризаларини кўриб чиқишлари рад этилиши мумкин эмас.

Ариза, таклиф, шикоятларда ташкилот, муассасалар фаолиятини яхшилаш билан бир қаторда шундай таклифлар ҳам берилиши мумкинки,

¹ "Ўзбекистон Республикасининг фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги қонун // Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисининг Аxbоротномаси. - Т., 2003 №1-21к.

² "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузидиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги қонун // Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисининг Аxbоротномаси. - Т., 1995 №9-183 м.

уларнинг фаолиятидаги камчиликларни кўрсатувчи ва давлат ҳаётига оид ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий тавсифати камчиликларни баҳолаб этиш йўллари ҳам таклиф этилиши мумкин. Бу фуқароларнинг жамият ишларини бошқаришда энг самарали усулдир. Ариза, таклиф ва шикоятлар ёзма шаклда ҳамда халқ депутатлари ва мансабдор шаклларида қабулда отзакни ҳам бўлиши мумкин. Шунингдек, ариза, таклиф ва шикоят газета, радио, телевидение воситасида ҳам мурожаат этиш орқали ифодаланиши мумкин. Бу ҳуқуқ, биринчи ўринда, бошқаруш маданияти даражаси, ваколатли давлат органларидаги ишчиликнинг орти ва масъулиятига боғлиқ. Мурожаатларда фуқаронинг исми, фамилияси, отасининг исми, фуқаронинг турар жойи тўғрисидаги маълумотлар, таклиф, ариза ёки шикоятнинг моҳияти кўрсатилган бўлиши керак. Юқорида кўрсатилган маълумотларни ўз ичига олмаган аризалар кўриб чиқилмайди. Мурожаатлар индидуал ва жамоа томонидан берилиши мумкин бўлиб, отзакни ёки ёзма равишда киритилади.

Қонунда бир қатор тамойиллар кўрсатилган бўлиб, уларга амал қилишда ҳолда қуйидагилар таъкиқланади:

- Фуқароларнинг ўз мурожаати учун таъкиқ олганини ёки мурожаатчининг оила аъзоларини таъкиқ қилиш;
- шахсларни бирон бир мурожаатни ҳимоя қилиш хатти-ҳаракатларида иштирок этишга мажбур қилиш;
- фуқароларнинг мурожаатга тааллуқли бўлмаган фуқаро шахсияти қандай далилларни аниқлаш;
- фуқароларнинг шахсий ҳаёти ҳақида уларнинг розилигисиз

тегишли органлар ва шахсларга мурожаат қилиш.

Фуқаролар таклифлар бериш ҳуқуқига эгадирлар. Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар, қорхоналар фаолиятини яхшилашга йўналтирилган фуқароларнинг мурожаатномаларини кўриб чиқиши ва мурожаат этувчига унинг натижаларини билдиришлари шартдир.

Фуқароларнинг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқларини амалга ошириш нитимоси билан ариза (мурожаат) келиб тушганда, аризаларни кўриб чиқиш ваколати бўлган мулккий шаклидан қатъий назар, давлат органлари, жамоат ташкилотлари, қорхоналар масъул ходимлари, раҳбарлари ёки бошқа масъул ходимлар аризаларни объектив ва ўз нитида кўриб чиқиш, қонуний қарорлар қабул қилиш ва уларнинг нитросини таъминлаш, шу мурожаатлар бўйича қабул қилинган қарорлар тўғрисида фуқароларга хабар бериш қабни мажбурлиқларни бажаришлари

шартлир. Аризада кўрсатилган талабларга рад жавоб фуқаролар эътиборига ёзма равишда, сабаблари кўрсатилган ҳолда етказилади.

Шикоят — бу қайсибир бир органнинг ёки мансабдор шахсининг қарори ёки ҳаракатлари билан фуқароларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларига зидан етказилганда ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларининг тиклаш талаби кўрсатилган мурожаатдир. Шикоят фуқаронинг ўзинга нисбатан давлат органи ёки жамоат ташкилотлари қарори қабул қилинган ёки ҳаракатлари ҳақида хабар топганидан сўнг, бир йилдан кечикмаган ҳолда бўйсиниш тартибига қараб, ваколатли органларга ёки ваколатли шахсларга тақдим этилиши мумкин.

Шикоятта фуқаронинг олдинги мурожаатлари бўйича қабул қилинган қарорлар ёки унинг нухалари, шунингдек, аризомани кўриб чиқиш учун керакли бўладиган бошқа ҳужжатлар илова қилиниши керак. Шикоятларнинг ҳаққоний кўриб чиқилиши мақсадида ҳаракатлари ва қарорлари ўзгартрилиши мумкин бўлган органларга ва ваколатли шахсларга фуқароларнинг шикоятларини қайта жўнатиш қонун томонидан таъкикланади.

Қонунда мурожаат қилиш билан келиб чиқадиган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва органларнинг мажбуриятлари аниқ кўрсатилган. Фуқаролар шикоятни текшираётган шахсга ўз талабларини шахсан билдириши, текширув материаллари билан танишиши, қўшимча ҳужжатлар тақдим этиш, адвокат ёки бошқа шахснинг хизматида фойдаланиши, шикоятини текшириш натижаси ҳақида ёзма маълумот олиш, қонунда кўрсатилган тартибда етказилган зарарнинг ундирилишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ариза, шикоят ва тақинфлар фуқаролар томонидан индивидуал шаклда, шунингдек, умумжамоа шаклида ҳам амалга оширилиши мумкин, булар, ўз навбатида, ҳуқуқий пойлевор яратилади.

Фуқароларнинг ариза, тақинф ва шикоятлари фактларни яширишни кўзламаганлиги ҳамда ёлгон ахборотлардан иборат бўлмаслиги керак. Бундай ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида жавобгарлик кўзда тутилган. Ариза ёки шикоят ҳал этиш учун махсус текширувлар ўтказиш, қўшимча материалларни сўраб олиш ёки бошқа чора-тадбирлар кўриш зарур бўлса, тегишли орган, қорхона, муассаса, ташкилот раҳбари ёки раҳбарининг ўринбосари ариза ёки шикоятни ҳал этиш муддатини, истисно тартиблари, узайтириши мумкин, бироқ бу муҳлат бир ойдан ошмаслиги лозим бўлиб, бу ҳақда ариза ёки шикоят берган шахсга маълум қилинади. Бунда мурожаатни кўриб чиқиш умумий

муддати икки ойдан ошмаслиги керак. Фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқадиган давлат органлари фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари, шунингдек жамият ва давлат манфаатлари бузилишини юзга келтирувчи сабабларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этиш мақсадида аризалар, тақинфлар ва шикоятларни белгиланган тартибда умумлаштириладиган ҳамда фуқароларнинг сиёсий-иқтисодий ҳуқуқларини бузилиш ҳолатларини аниқлаб, ваколатли давлат органларига маълумот бериб борадилар.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенашининг депутатининг мақоми тўғрисида"ги ва "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзоларининг мақоми тўғрисида"ги (2004 йил 2 декабрь) қонунларининг 12-моддасида белгиланганидек:¹ "Депутат ўз қонун оқрути сайловчилари билан, уни депутатликка номзод қилиб қўйилган сиёсий партия билан алоқа боғлаб туради. Қонунчилик палатасида уларнинг манфаатларини ифода этади. Депутат ўзини сайловчилардан тушган мурожаатларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кўриб чиқали, уларни ҳал этиш чора-тадбирларини кўради, фуқароларни қабул қилади. Депутат вақти-вақти билан, аммо йилга қараб бир марта сайловчиларга ўз фаолияти ҳақида ахборот беради. Депутат сайловчилар билан олиб бориладиган ишлар учун Қонунчилик палатасининг Регламентида белгиланган тартибда муайян қувида ижтимоийлади. Кўриб чиқилган ҳуқуқни тўлиқ таъминлашни биринчи навбатда бошқариш маданияти даражаси, ваколатли давлат органлари хизматчиларининг масъулияти ва онги билан боғлиқ.

¹ Ўзбекистон Республикаси Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенашининг депутатининг мақоми тўғрисида"ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзоларининг мақоми тўғрисида"ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ақбаротномаси. - Т., 2005 йил. - 9 м.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамияти таркибида инсоният таракқиёти ривожланиб бораётган бир даврда ҳукукий демократик давлат сирин олдига қўйилган таъминот. Асосий мақсад ҳукукий демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамияти қарор топтиришдир.

Ҳар қандай ҳукукий демократик давлатнинг асосий вазифаси эса, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдан иборат. Бу борада фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашнинг муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистон Республикасида ҳам фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини Конституция ва қонуналарда белгиланган бўлиб, фуқароларга давлат ва жамият ишларини бошқаришда кенг иштирок этиш имкониятларини яратиб беради.

Сўнги йилларда мамлакатимизда олиб борилаётган ички ислохотлардан асосий мақсад ҳам айнан фуқароларнинг сиёсий фаолликларини оширишдир.

Юрбошимиз И.А.Каримов фуқароларнинг сиёсий фаоллиги тўғрисида сўз қоритиб эканлар шундай деган эди: "Бўлиб ўтган сайловлар аҳолининг юксак иқтисодий-сиёсий маданиятини, унинг сиёсий ва фуқаролик оғт даражаси тобора ўсиб бораётганини, сайловчилар мамлакатни яхшироқ этиш ва модернизация қилиш жараёнини чуқурлаштириш йўлидан изчи илгарилар бораётганини кен қўллаб-қувватлаётганини намоён этиш.

Энг муҳими, меҳкур сайловлар давлатимиз ҳаётида юз бораётган барча туб ўзгариш ва янгиланишлар жараёни орқага қайтариб бўлмайдиган қонуний тус олганини яна бир бор қўрсатиш.

Энг муҳим ҳулоса шундан иборатки, бу сайловлар бутунли қида ҳаётимизни демократлаштириш ва либераллаштиришга қаратилган ўзгаришлар жараёнини, ҳақиқатдан ҳам, ҳеч қандай қўч орқага қайтара олмаслигининг амалий ифодаси бўлганини тақдор ва тақдор таъкидлашнинг ўрнини деб билдикан¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунари фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини, ўз сиёсий-иқтисодий фаолликларини амалга оширишларини қўллаб-қувватлайди. Лекин ҳар бир фуқаро ўзининг Конституция ва қонуналарда белгиланган ҳуқуқ ва эркинликларини билгани лозим. Фуқароларимизнинг ҳукукий билимлари қанчалик юқори бўлса, давлатимизнинг олдинги қўйган мақсадига эришиши шунчалик осонлашади.

Ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, Конституцияимизнинг қонди ва таъминлари қидалик турмушимиздан қанчалик қўч жой ола, жамиятда эркинлик, адолат ва демократия шунчалик тўла бўлади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси чинкам демократиянинг олий маъмулини муфассал ифодаиб, шахс, давлат ва жамият ўртасидаги ҳукукий алоқаларни оқилона уйғунлаштироқда. Янги демократик иқтисодий муносабатларини мустақкамлаш, уларни оқилона ҳукукий тартибга солиш ва ривожлантиришнинг самарали воситаси бўлиб хизмат қилоқда. У мамлакатда қатъий конституциявий тузумни қарор топтириш, шу асосда мустақкам қонунийлик ва барқарорлик муҳитини таъминлашга эришиш, ҳукукий давлатчилик ва фуқаролик жамияти барпо этишнинг ишончли гаровидир.

1. Раҳбарий адабиётлар

1. Каримов И.А. Биз танитган йўл-демократик таракқиёт ва маррифий дунё билим хазинариқ йўли. Т.11-Т.: "Ўзбекистон", 2003.-320б
2. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз қўч-қўдретимизга, қамқатлигимиз ва қатъий ироданимизга боғлиқ. Т.12-Т.: "Ўзбекистон", 2004.-400 б
3. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч қимна қарам бўлмайдиги. Т.13-Т.: «Ўзбекистон», 2005.-448 б.
4. Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавийлигимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш-барча ишларимизнинг мезони ва мақсади. Т.15. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – 320 б.
5. Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийлигимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 368 б.
6. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас қўч. –Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
7. Каримов И.А. Ватанимизнинг боқичма – боқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш - бизнинг олий мақсади. Т.17. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 280 б.
8. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироз, Ўзбекистон шароитида унинг барқарор этилишининг йўллари ва чоралари –Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
9. Каримов И.А. Энг асосий мезон-ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. –Т.: Ўзбекистон, 2009. –24 б.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик таракқиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустақкам пойдеворидир. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 32 б.
11. Каримов И.А. "Мамлакатни модернизация қилиш ва қўчли фуқаролик жамияти барпо этиш устувор мақсади. // Президент Исрол Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунийлик палатаси ва Сенатининг «Ушбу мажлисдаги маърузаси. Халқ сўзи. 2010 йил 28 январ.
12. Каримов И.А. "Асосий вазифамиз Ватанимиз таракқиёт ва халқимиз фирмончилигини янада юксалтиришдир". // Президент Исрол Каримовнинг 2009 йилининг асосий ақунари ва 2010 йилда Ўзбекистонни иқтисодий - иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларида бағишланган Вазирлар Маъжлисининг мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2010 йил 30 январ.
13. "Барқарор авлод йили" Давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 72 б.

Норматив-ҳукукий актлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Ўзбекистон» 2003 й.
2. Ўзбекистон Республикаси 04.04.2002 й "Референдум ақунари ҳамда давлат ҳокимияти таъкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Қонун. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Аҳборотномаси 2002 й. 4-5-сон, 60-модда

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва қўчли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсади. Т.: Ўзбекистон, 2010. 35-б.

- “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2002 й. 12-сон, 215-модда //
- Ўзбекистон Республикаси 25.04.2003 й. 482-II-сонли Қонун билан ўзгартирилган қирғилган
- “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2002 й. 12-сон, 215-модда //
- Ўзбекистон Республикаси 25.04.2003 й. 482-II-сонли Қонун билан ўзгартирилган қирғилган
- “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 9-10-сон, 137-модда
- “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 9-10-сон, 137-модда
- “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида сайлов тўғрисида”ги (Янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 9-10-сон, 132-модда
- “Жамоат фондлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 9-10-сон, 141-модда
- “Ўзбекистон Республикаси Президентининг асосий қарорлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 25.04.2003 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 3-4-сон, 34-модда.
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 02.12.2004 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2004 й.
- “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгаши депутатининг мақоми тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 02.12.2004 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2004 й.
- “Фуқаролар йиғини раиси (окороли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси 29.04.2004 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2004 й. 5-сон, 78-модда.
- “Фуқароларнинг муносабатлари тўғрисида”ги (Янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси 13.12.2002 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2003 й. 1-сон, 7-модда
- “Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида”ги (Янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси 30.08.2001 й. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2001 й. 9-10-сон, 176-модда //
- “Сулҳлар тўғрисида”ги (Янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси 14.12.2000

II. Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 2001 й. 1-2-сон, 10-модда //

Асосий адабиётлар

- Қаюмов Р.Қ. Ўзбекистон Республикасининг конституцийвий ҳуқуқи. Дарсик. – Т.: ИИБ Академияси, 1997. – 400 б.
 - Талжихонов У. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикасининг Конституцийвий ҳуқуқи. Дарсик. Т.: Шарк. – 332 б.
 - Ўзбекистон Республикасининг Конституцийвий ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Дарсик. Т.: Молия. – 2002 645 б.
 - Ўзбекистон Республикасининг Конституцийвий ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Дарсик. Т.: Т.Ю.Ю.И. – 2005 545 б.
 - Стрекозов В.Г., Казанчев Ю.Д. Конституцийное право России: Учебник. – М.: Новый юрист, 1997. – 288 с.
 - Баглай М.В. Конституцийное право Российской Федерации. Учебник для юридических вузов и факультетов – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА. М, 1998. – 752 с.
 - Хессе К. Основы конституцийного права ФРГ. М., 1981. С. 73
 - Оликов Р.Х.Т., Тультев И.Т. Икки палатали парламент. Т. Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси. 2005 1436
 - Исломов З.М. Общество, государство, право. Т.: «Адолат», 1997.
 - Х.Б.Бобоев, А.Х.Сайдов, Ш.Ш.Шорраҳметов ва бошқ. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997 1576
- Кўшимча адабиётлар**
1. Азизходжаев А.А. Проблемы правоохранительной деятельности местных Советов. - Т.: Ўзбекистан, 1990.
 2. Жаҳон Конституциялари (Жаҳон давлатлари Конституциялари тўғрисида). 1-жилд). Тузувчилар: У.Тожионов, А.Х.Сайдов. Т. Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2001 й.
 3. Исломов З.М. Общество, государство, право. Т.: «Адолат», 1997.
 4. О.Мухамеджанов Выборы и демократия // «Правда Востока», 2004 года 20 мая
 5. Гофуров, З.Исломов. “Миллий истиқлол мафқураси: назарий асослари”. Давлат ва ҳуқуқ. (Илмий назарий журнал.) Т.Д.Ю.И. 10-бет
 6. “Ўзбекистон Республикаси референдуми ҳожиликлар нигоҳида”, Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси 1-сон, 36 бет
 7. Droit constitutionnel et libertes, Edition SIREY, 1998, pp 50
 8. See: L'Etat du monde Annuaire economique et geographique 2003, Paris, Desouville, P 497

У.Ш.ХУСАИНОВ, Б.КИБОДУЛЛАЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯСИ
ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ**

Боснишга рухсат этилди 04.06.2010 йил. Бичими 60x84^{1/16}.

«Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 6,0. Нашр босма табоғи 5,75.

Тиражи 100. Буюртма 79.

«Fan va texnologiyalar Markazining boshqaruvchisi» da chop etildi.
100003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.